

Nb

WILD!

ONZE OMGANG MET HET ONGETEMDE

№ 1 - Maart 2024 - Jaargang 48

Landschap, identiteit en duurzaamheid in het Noorden

Een sterkere relatie

In de discussie over natuurbescherming speelt vaak het ideaal mee van een ongerepte wildernis. Een haast romantisch beeld van een woest paradijs, onaangetast door de moderne mens. Recht daartegenover staat de gedachte dat de natuur er enkel is ten dienste van de mens. Natuur mag er zijn zolang zij onze behoeftes vervult. In beide denkbeelden staan de mens en de natuur los van elkaar. In deze Noorderbreedte laten we zien dat dat een heilloze weg is.

Filosoof Jesse Havinga pleit in zijn essay voor een herwildering van de mens. Volgens hem kunnen we nog zoveel inzetten op het herstellen van ongetemde rivieren en bossen, maar zolang we als mensen niet veranderen, haalt dat op de lange termijn niets uit. Een wandeling door het Drents-Friese Wold met natuurkenner Heilien Tonckens maakt duidelijk dat een sterkere relatie met de natuur leidt tot een meer ontspannen en berustende levenshouding.

Een vergelijkbare levenshouding vinden we terug in het werk van gewezen Noorderbreedte-fotograaf Ton Broekhuis. In zijn boek *De bloei voorbij: Ons hof 3* viert hij in prachtig verstilde natuurbeelden de kringloop van leven en dood. Broekhuis hoefde hiervoor niet op zoek naar een overweldigende natuurervaring in een ongerepte wildernis, hij vond zijn onderwerpen gewoon in zijn eigen achtertuin.

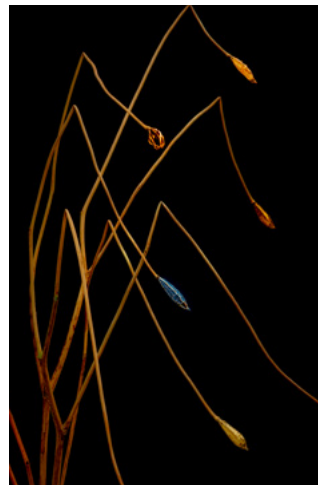
André Dodde

redactie@noorderbreedte.nl

34 Waddencorrespondent

Wildernis & Wadden,
vrouwen & volksverhalen

38 De reis naar het dichtbij

Fotograaf Ton Broekhuis
dwingt ons anders te kijken

02 Om de Noord 44 In de breedte 46 Nieuwe Noorderlingen 48 Geef een abonnement cadeau

INHOUD

Thema Wild!

06 Klem tussen natuur en mens

Hoe lang weren
we het wild
zwijn nog uit
Drenthe?

12 De mens buiten haar oevers

Op zoek naar de
wildernis in
onszelf

18 Het Stormbos bij Exloo

Een natuur-
spreekje in
slow motion

Omslagbeeld
©Shootmedia

22 De schaap- herder wijst ook ons de weg

Hoe leven we
samen met de
wolf?

26 Het lef om alleen maar te kijken

Wandelen door
het Drents-
Friese Wold
met natuur-
kenner Heilien
Tonckens

30 Paradise

Fotograaf Maxime
Riché toont
de menselijke
veerkracht na
een natuurramp

© Jur Kuipers

Doorbraak- kolken in het Dollardgebied

De ronde wateren in het land die ooit tijdens woeste overstromingen zijn ontstaan, spreken tot de verbeelding. In volksverhalen zijn deze ‘kolken’ onmetelijk diep en verzwelgen ze zonder moeite een koets met acht paarden ervoor, zonder dat er ooit een spoor van wordt teruggevonden. Het boek *Het verhaal van de kolken in het Dollardgebied* gaat in op de dertig nog aanwezige kolken (van de ooit meer dan negentig). Behalve verhalen en de geschiedenis, duidt dit boek de betekenis voor de natuur en het polderlandschap van de kolken. Kolken blijken belangrijke natuurlandschappen die de moeite van het behouden waard zijn.

Het verhaal van de kolken in het Dollardgebied, Hendrik van der Ham, Aart Jan Langbroek en Gerrit Smit; uitgeverij Van Gorcum; €25,-

© Flying Focus / BW H Ontwerpers

De Wadden in vogelvlucht

Voor iedereen die geïnteresseerd is in het Waddengebied, heeft onze partner de Waddenacademie in Leeuwarden de publicatie *De Wadden in vogelvlucht* uitgebracht. Hierin lees je over de ontstaansgeschiedenis van het Waddengebied en hoe die nog steeds doorwerkt in de huidige dynamiek, de natuurwaarden, het beleid, beoogde transities en over specifiek op de Wadden gerichte onderwijs- en onderzoeksinstellingen. Directeur Katja Philippart: ‘Als Waddenacademie hopen we dat deze informatie behulpzaam is voor allen die bezig zijn met de toekomst van het Waddengebied.’

De Wadden in vogelvlucht is als boek te bestellen bij de Waddenacademie of als pdf (gratis) te downloaden van de website waddenacademie.nl

Prachtig dominante reuzenpijpen

Ondanks hevige protesten van omwonenden, leverde energiebedrijf Tennet in 2023 een traject van 121 Wintrack-hoogspanningsmasten op tussen Vierverlaten en de Eemshaven in Noord-Groningen. Fotoredacteur Reyer Boxem beziet de bouwwerken met afgrijzen en vat zijn gram in een masten-fietsroute door het Hogeland.

Wil je getuige zijn van één van de bijzonderste landschapsaanpassingen uit de geschiedenis van het Noorden? Neem dan de fietsroute langs de nieuwe hoogspanningssnelweg. Deze fietsroute begint op het punt waar de hoogspanningssnelweg het Nationaal Landschap Middag-Humsterland binnenkomt bij het Van Starckenborghkanaal. Je ziet hoe prachtig dominant deze dubbele rij palen het

© Reyer Boxem

in 2011 als Werelderfgoed van de UNESCO voorgedragen gebied galant doormidden snijdt.

Met zonnig weer kun je de 60 meter hoge en 36 meter brede stalen landmarks zien staan zover het oog reikt. Als een ware corridor, als een anti-doorkijkscherm wordt elk vergezicht opgesierd door deze glimmend witte reuzenpijpen. Wat heb je aan irritant aan de horizon opdoemende wierden, weer zo’n zogenaamd prachtige wolkenlucht en eenzame ‘schilderachtige’ silhouetten van hulpeloze dorpjes, als je ook van deze imposante industriële toevoegingen aan het landschap kunt genieten.

Je passeert idyllische dorpjes als Aduard, Westervijtwerd, Stedum en Zeerijp. Soms is het even zoeken, want ze liggen tegenwoordig natuurlijk wat verscholen, maar dat

Hier lees je informatie over Noorderbreedte, tips en lezersreacties. Wil je reageren op een artikel, mail dan naar redactie@noorderbreedte.nl.

© BeeIdbank Groningen

Tijdlijn van de kracht van het Noorden

De Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij (NOM) zet zich dit jaar al 50 jaar in voor de economische ontwikkeling van de provincies Fryslân, Groningen en Drenthe. Het jubileum wordt onder andere gevierd met een interactieve tijdlijn die de economische geschiedenis inzichtelijk maakt. De verhalen op de tijdlijn zijn onder de vlag van de *Rudolf Agricola School for Sustainable Development* tot stand gekomen en werden voorbereid door studenten economische geografie. Het biedt een interessant overzicht van de noordelijke economische geschiedenis. De tijdlijn is te vinden op nom.nl/nom50jaar of via deze code:

maakt de route juist avontuurlijk. Bij plekken als Garnwerd en Westeremden zijn er mooie knikken in de snelweg gelegd, zodat je de grootsheid van de masten vanaf één uitkijkpunt maar liefst twee keer kunt zien. Onvergetelijk.

Het scheelde weinig of deze fietsroute had nooit bestaan, want de oude, vertrouwde, hemelgrijze en dunne ‘vakwerk-masten’ bleken nog steeds toereikend om iedereen van stroom te voorzien. Gelukkig werd dit pas duidelijk na oplevering van de 121 reuzenpijpen.

De westerse cultuur steunt voor een belangrijk deel op de beheersing van onze natuurlijke omgeving. We zijn er meesters in. Dit heeft ons een diepe kennis van de fysische werkelijkheid gegeven en een groot deel van de wereldbevolking ongekende materiële welvaart gebracht.

WILD!

De verwoesting die hiermee gepaard gaat, kunnen we proberen tegen te gaan met nog meer technologische oplossingen, maar een werkelijk duurzame omgang met de wereld kan alleen bestaan als ons denken verandert.

Een denkwijze die ruimte biedt aan het onverwachte, het niet beheersbare, kan helpen de vernietiging van onze leefomgeving een halt toe te roepen. Zo'n denkwijze heeft, kortom, waardering voor wat wild en ongetemd is, zowel in de wereld om ons heen, als in onszelf. Op de volgende pagina's willen we hieraan een bijdrage leveren.

In de provincie Drenthe krijgen wilde zwijnen de kogel, vanwege zorgen over de verkeersveiligheid en landbouwpercelen. Het kan anders: op de Veluwe leven mens en zwijn al lang samen. Natuurbeheerders achten de 'nulstand' ook in Drenthe niet houdbaar. Hoe kunnen zwijnen en mensen samen verder?

Hoe lang weren we het wild zwijn nog uit Drenthe?

Klem tussen natuur en mens

Ze waren er gloeiend bij, de wilde zwijnen in het Vorrelveen. Op nachtelijke camerabeelden uit het gebied bij Beilen steken lichte contouren af, met oplichtende oogjes. Betrapt! De zwijnen mochten daar helemaal niet komen, net zomin als elders in Drenthe. Zodra ze de provinciegrens overstaken, in de vroege herfst van 2020, laadden ze een doodvonnis op zich. Een maand na hun ontdekking werden in opdracht van de provincie de eerste twee zwijnen afgeschoten. Nummers drie tot en met vijf hebben de regionale krantenkoppen niet meer gehaald, maar moesten er ook aan geloven.

In Drenthe geldt net als op veel plekken in Nederland een ‘nulstand’. Ieder wild zwijn dat de provincie intrekt, wordt afgeschoten. Niet dat zwijnen daar weet van hebben. Bertil Zoer, ecooloog bij Het Drentse Landschap, constateert dat de dieren de provincie blijven binnenlopen, vermoedelijk vanuit Duitsland, en denkt zelfs een stijging waar te nemen. ‘De laatste vijftien jaar zie ik elk jaar wel sporen. Je kunt ervan uitgaan dat er altijd wel ergens in Drenthe een wild zwijn aanwezig is, vaak meerdere. Mogelijk begint er zelfs een populatie te ontstaan. Er zijn in Drenthe ook al biggen gezien.’

Als hij pootafdrukken of uitwerpselen tegenkomt, beseft hij dat ook de provincie daar lucht van zal krijgen. Die stuurt er vervolgens een boa op af om de zwijnen af te schieten. Dat lijkt aardig te lukken, aldus Zoer, ‘zeker als ik na verloop van tijd geen sporen meer zie’. Hij vindt het jammer, zo niet meer dan dat, want het wild zwijn zou zich erg nuttig maken in de Drentse natuur.

Bodem op z'n kop

Op de Veluwe weten ze al lang wat wilde zwijnen voor het bos kunnen betekenen. In hun modderpoelen vinden padden en salamanders een plek om zich voort te planten. De zwijnen helpen mee om kadavers op te ruimen. Niet in de laatste plaats wroeten ze in de bodem, op zoek naar insecten, wortels en eikels. Aan dat laatste hebben ze bijna een dagtaak, met een mooie bijvangst voor het bos: in de losgewoelde bodem ontkiemen planten beter. Zoer: ‘De bosbodem raakt op veel plekken op slot door een dikke laag onverteerd strooisel en zware braamgroei. Gewroet verbetert de vorming van humus en zorgt voor een nieuw zaaibed, wat goed kan uitpakken voor kwijnende planten, zoals zevenster en bosanemoon. Het zwijn zet letterlijk en figuurlijk de boel op z'n kop. Dat zou hij ook mooi in Drenthe kunnen doen.’ Natte poten vinden zwijnen geen probleem, wat gunstig kan zijn in de Drentse moerassen. Ganzen nestelen graag in moerassen, vossen houden van ganzeneieren maar niet van moerassen, en boeren houden op hun beurt niet van ganzen. ‘De vos mijdt natte terreinen en laat de ganzeneieren daar liggen. Het wild zwijn zou vast heel wat nesten plunderen en daarmee helpen het aantal ganzen binnen de perken te houden’, zegt Zoer.

DOOR EEN NULSTAND TE HANTEREN, HOEVEN BELEIDSMAKERS VERDER NERGENS MEER OVER NA TE DENKEN

Als derde mogelijke voordeel noemt hij een uitgebreider menu voor de wolf. In Drenthe hebben zich twee roedels gevestigd. ‘Hun natuurlijke prooi is bovenal ree. Als daar ook nog wat biggen tussendoor lopen, zijn die een leuke aanvullende snack. In periodes dat een wolf moeite heeft om aan voedsel te komen, zou dat de druk om schapen te grijpen wellicht kunnen verlagen.’

Jagers en boeren

Wat ze ook al lang weten op de Veluwe, is dat wilde zwijnen in de vrije natuur helemaal niet zo'n ramp hoeven te zijn. Gelderland hanteert een zogenoemde leefgebiedenbenadering, ook in Limburg bestaan dergelijke aangewezen gebieden. Het wild zwijn (en ander groot wild) wordt met rasters en hekken gestimuleerd om daar zijn heil te zoeken. Komt het dier daarbuiten, dan mag het worden afgeschoten, maar dat hoeft niet.

Bij landbouwschade door zwijnen melden boeren op de Veluwe zich bij de jachthouder, vertelt André Donker: ‘Jagers en boeren lossen het samen op.’ Als boswachter werkte Donker ruim dertig jaar in Drenthe, maar hij bracht zijn jeugd door op de Veluwe en keerde er onlangs terug met een outdoor-onderneming. Hij weet: zwijnen kunnen zichzelf heel impopulair maken. De leefgebiedenaanpak bevat in Gelderland ‘uitstekend’, zegt Donker, de aanpak verloopt ‘in goede harmonie’, al zijn er altijd partijen die überhaupt tegen afschot zijn. ‘De meeste zwijnen blijven waar we ze

willen, daarbuiten geldt bestrijding bij schade. Verder mogen jager en boer een geschoten beest in de vriezer leggen en opeten.’ Donker noemt de methode ‘wederzijdse belangenverstrengeling’. Boeren willen heus niet alles laten afschieten, stelt hij. ‘Op de Veluwe is iedereen hartstikke blij met het wild dat er rondloopt. Het trekt ook toeristen, voor het wild zwijn komen mensen speciaal deze kant op. Alleen al de sporen van die beesten vinden ze fantastisch.’

Tussen de oren

Of de oud-boswachter en de ecooloog de Drentse nulstand begrijpen? Niet echt, om het zacht uit te drukken. Donker: ‘Het hoort bij het Nederlandse natuurnetwerk dat we wilde dieren meer ruimte geven. Voor het zwijn doen we daar heel moeilijk over, maar op jaarbasis keert de overheid enkele honderdduizenden euro's uit aan zwijnenschade, tegenover inmiddels 20 miljoen aan schade door ganzen. Het zit vooral in de hoofden van mensen dat zwijnen een plaag vormen.’ In de cijfers van BIJ12, het overheidsloket voor financiële compensatie, staat de grauwe gans al jaren op nummer één. Het wild zwijn schommelt onder in de top tien.

Donker is tevens kritisch op de huidige omrastering van natuurgebieden zoals het Drents-Friese Wold. ‘Daar staat stroom op, om de runderen in het natuurgebied binnen te houden. Maar in hoeverre je met dat raster de wolf in de weg zit, is nog wel een vraag. Misschien moet je in die gebieden sowieso naar een nieuwe inrichting, waarmee je ook wilde zwijnen kan binnenhouden.’

Bertil Zoer van Het Drentse Landschap noemt de nulstand een ‘buitenproportionele maatregel’. Hij denkt dat deze te wijten is aan gemakzucht: beleidsmakers hoeven verder nergens meer over na te denken. ‘Maar het wild zwijn hoort erbij in Noordwest-Europa, en dus ook in Drenthe. Het is geen exoot of nieuwkomer. Hij heeft zijn rol in bos en moeras, maar de kans om die rol op te pakken, ontnemen je hem. We snappen dat er argumenten zijn vanuit andere maatschappelijke hoeken, maar het nulstandsbeleid als oplossing vinden wij te fors.’ Het doet ook geen recht aan de natuurwaarden die de provincie voorstaat, vindt hij. ‘De zorgen zijn terecht, maar de belangen van Drenthe zitten niet alleen in de agrarische hoek.’

Met de nulstand is Drenthe geen uitzondering: deze geldt voor het wild zwijn bijna overal in Nederland, al sinds begin jaren negentig. Het beleid oogst geregeld kritiek. Zo krijgt Bertil Zoer bijval van een groene partij als PvdA-GroenLinks, waarvan de Drentse fractie naar aanleiding van de vijf zwijnen in het Vorrelveen een voorzichtig bericht publiceerde: ze wilde ‘kijken’ wat ervoor ‘nodig’ is om de nulstand los te laten. Het is bovendien de vraag of de nulstand zich laat verenigen met de status van wettelijk beschermde diersoort. In de provincie Utrecht vochten dierenrechtenorganisaties met succes de nulstand aan; de rechter zette in 2022 een streep door de maatregel.

‘Iedereen wil vlinders, niemand wil rupsen’

Kunnen ook boer en zwijn uiteindelijk door één deur? Een constructieve kijk is te vinden bij een boer die de aarde als een samenhangend geheel beschouwt: Gerlof Pronk van zorgboerderij Naoberhoeve in het Drentse Echten, waar naar eigen zeggen ‘landbouw, natuur en zorg samen opgaan’. Samen met zijn vrouw Marijke runt hij dit biodynamische bedrijf, waar ook deelnemers met down of burn-out meedraaien. Van de 38 hectare is 10 procent ingericht voor de natuur, met onder meer bloemrijke stroken waar insecten op afkomen, die weer een eventuele plaag kunnen bestrijden.

De natuur werkt door in het gemoed van de boer: ‘Als ik een ring-slang of kerkuil tegenkom, is mijn hele dag al goed, want die vreten de ratten en muizen op.’ Eerlijk is eerlijk, ook een biodynamische boer wil productie draaien. En het grappige is, zo schetst Pronk onderkoeld: ‘Iedereen wil vlinders, maar niemand wil rupsen. Ik heb liever geen koolwitjes op de boerenkool. Daarom nodigen we de mezen uit, met een heg rond de tuin.’

Op de Naoberhoeve hebben ze ook weleens last van dieren uit het bos van buurman Staatsbosbeheer. Pronk: ‘Als er een ree in mijn gras staat te grazen, dan vind ik dat leuk. Maar toen we een veld met roodlof hadden en dat begon te groeien, kwam er een ree langs en die vrat zo – plof! – overal de kern uit. Dat was wel bruut om te zien. En zo’n ree ben je niet zomaar kwijt.’

Pronk probeerde het dier te weren met stroomdraad. ‘Superirritant, want je moet er zelf ook bij met je schoffel-trekker.’ De das, best welkom omdat hij engerlingen opvreet (keverlarven, ‘grasmaaiers aan de verkeerde kant van je gewas’) graaft op de akkers soms wel erg flinke kuilen.

Pronk gelooft in de waarde van het wild zwijn voor het bos. Toch zou hij het wel spannend vinden als de provincie de nulstand zou intrekken. ‘Wij zitten in een overgangsgedebied, onze landerijen grenzen aan een paar duizend hectare natuur. Dat is precies waar het wild zwijn zich thuis zal voelen.’ Als op de Naoberhoeve de veldbonen opkomen, zal het erop neerkomen dat hij zwijnen moet weren, net als eerder het ree, verwacht Pronk. In het uiterste geval is hij geen tegenstander van wild-beheer, zegt de biodynamische boer openhartig. ‘Als het al te mal wordt, met duiven bijvoorbeeld, dan bel ik de jager.’ Hij ziet het als een gevolg van ‘onevenwichtigheden’ die resteren tussen onze natuur en landbouw. Met het melden van schade bij het overheidsloket heeft hij matige ervaringen – veel regelwerk, weinig opbrengsten. Ook deze Drentse agrariër ziet het Gelderse model kortom wel

zitten: laat boer en jager het samen oplossen. Als biodynamicus heeft Pronk misschien nog een extra middel, vertelt hij, dat hij bij ratten en muizen uitprobeerde: eentje vangen, villen, het vel verbranden in een houtvuurtje en de as uitstrooien waar hij ze niet wil hebben. ‘Dat klinkt als hocus pocus, maar de keren dat ik dit deed, werkte het. Het geeft een sfeer waarbij een dier merkt: hier kan ik beter niet komen.’

Ruimere jas

In de afgelopen decennia ontdekten ecooloog Zoer en oud-boswachter Donker al wat lichtpuntjes bij de Drenten – iets meer tolerantie, iets meer omarming van de natuurlijke omgeving. Zoer verwacht dat die lijn doorzet: ‘Ik ga ervan uit dat we niet meer alleen op basis van bezwaren besluiten nemen.’ Ook Donker is hoopvol over een samenleving waarin de mens niet langer zichzelf centraal stelt. ‘Als we natuurgebieden een ruimere jas geven, komt er vanzelf gewinning en draagvlak. We hebben als mens bijna alles op aarde proberen te beheersen. Het wordt tijd om te durven loslaten.’ •

Gerlof en Marijke Pronk van zorgboerderij Naoberhoeve in het Drentse Echten, waar naar eigen zeggen ‘landbouw, natuur en zorg samen opgaan’.

Twee edelherten

Ook het zwerfgedrag van ander groot wild komt in botsing met de bestaande regels. Neem het edelhert. Zo’n tien jaar geleden waren er vergevorderde plannen om dat te herintroduceren in het Drents-Friese Wold. Dat ging op het laatste moment niet door, vanwege vergelijkbare zorgen als bij het wild zwijn. Ondertussen liep er spontaan een edelhert de provincie in. Na maatschappelijk protest tegen afschot, schortte de provincie eind 2020 de nulstand voor het edelhert op. In december 2023 legde een wildcamera een tweede edelhert vast. Edelherten migreren veel langzamer dan bijvoorbeeld de wolf. In Drenthe verblijven twee mannetjes. Ook geruststellend: ze richten op boerenakkers minder schade aan dan het wild zwijn.

De mens buiten haar oever

Essay - Tekst Jesse Havinga

Ik kijk op internet naar een paar mensen die in volle ernst een beverdam bouwen in de Schotse Hooglanden. Ik had een van hen kunnen zijn: ze zijn zo rond de dertig, goedgehumt, stads maar het liefst toch buiten. Het beeld van een buitensportwinkel die zijn naam dankt aan het dambouwende beest dringt zich op. Ze dragen camera's, drones en selfie-sticks voor de filmpjes waarmee ze de *impact* van hun projecten tonen aan hun *community*. Ik hoor bij deze gemeenschap; ook ik heb weleens wat geld overgemaakt om een rivier buiten z'n oevers te laten treden.

Ze zijn bezig een onderlaag van stenen in een riviertje aan te leggen – net zoals bevers dat doen, vertelt één van hen. Ooit was het daar een wilde boel, maar door de productiebossen doofde een groot deel van het leven uit. Een monocultuur van sitkasparren is zo ondoordringbaar dat er haast niks kan leven. En als het stevig regent, stroomt er zoveel zuur van de naalden de rivier in dat sommige weekdieren en vliegen het voor gezien houden.

Op de stenen komt een blokkade van takken. De dikkere stammen hebben ze zelf naar het gebied moeten slepen, de rest was er al. Vakkundig verweven ze jonge, nog flexibele takken in het bouwwerk. Net echt. Nu hopen dat een stel bevers in de omgeving dat ook zo ziet.

Bij *herwilder* denken we in eerste instantie misschien aan rivieren die weer buiten hun oevers mogen treden, aan inheemse boomsoorten die in de ravage van productiebossen worden geplant of aan de konikpaarden die we door het treinraam in de verte zien. Maar als het zo is dat de mens onderdeel is van de natuur, waar blijft dan de herwildering van de mens?

Dit is hoe de meeste mensen herwildering zullen kennen. Een vrolijke, handen-uit-de-mouwen-variant op natuurconservatie. Met het eco-adagium *think global, act local* in het achterhoofd probeert een groep mensen een natuurlijk ecosysteem op zo'n manier te beïnvloeden dat het weer een autonome dynamiek krijgt. En dan, als de mensen eenmaal zien dat het goed is, moeten ze ook het liefst zo snel mogelijk weer weg. Dat is in ieder geval de dominante opvatting in het Europese herwilderingsbeleid van de ngo Rewilding Europe, die zijn oorsprong heeft in Nederland.

Toch is er ook in ons land steeds meer aandacht voor de rol van de mens. Kan het ambitieuze plan van Rewilding Europe om in 2030 dertig procent van het Europese landoppervlak te herwilderen ooit slagen als de mens hetzelfde blijft? Een probleem is de betrokkenheid van gemeenschappen – of het gebrek daaraan – bij dit soort projecten. De ingrepen van een herwilderingsproject kunnen behoorlijk grondig zijn. Het is de vraag of het genoeg is om mensen uit te leggen wat de voordelen van 'natuur' zijn, als ze daar vervolgens alleen naar mogen kijken.

En als de dam straks hersteld is, het water periodiek de weilanden overstroomt, het rijke rivierleven opbloeit, komt er dan vervolgens niet gewoon weer iemand langs die in dit stuk land een mooie economische kans ziet?

Zijn mens en natuur een slechte mix?

Het beeld van de mens binnen de natuurbescherming is vaak niet erg rooskleurig. Dat is niet verwonderlijk: speel de film van de aarde vanaf zo ongeveer de industriële revolutie af en je zult net zo misantropisch worden. Overal waar wij kwamen, werden bergen uitgehouwen tot enorme, nutteloze trappen en eindigden eeuwenoude bossen als bijzettafeltjes. Wie die film kijkt, begrijpt hoe het idee heeft kunnen postvatten dat het beste wat je voor de natuur kunt doen het buitensluiten van de mens is.

Een anekdote van de Amerikaanse botanist Robin Wall Kimmerer illustreert dit punt het best. In het boek *Een vlecht van heilig gras* vertelt ze hoe ze op een ochtend haar studenten een kleine vragenlijst liet invullen. Bij één van de vragen moesten ze aangeven hoeveel ze dachten te begrijpen over de negatieve interacties tussen mens en omgeving. 'Bijna alle tweehonderd studenten zeiden vol overtuiging dat mens en natuur een slechte mix zijn.' Daarna vroeg ze opnieuw aan studenten om hun eigen kennis te schatten, maar dan over positieve interacties tussen mens en natuur. Het meest gegeven antwoord was simpelweg 'geen'.

WAT HEEFT HET VOOR ZIN OM DE NATUUR TE HERSTELLEN ALS DE MENS HETZELFDE BLIJFT?

'Hoe kan het', vraagt Kimmerer zich af, 'dat ze na twintig jaar onderwijs geen enkele heilzame relatie tussen mens en omgeving kunnen bedenken?' Het is een wat retorische vraag, want Kimmerer – die behoort tot de inheemse Potawatomi-natie – kent als geen ander de geschiedenis. De kolonisatie van Amerika betekende óók de dominantie van een bepaald soort denken, één waarin mensen oppermachtig zijn en de natuur 'in productie' gebracht moet worden. Dit denken zet de mens recht tegenover de natuur – eerst als veroveraar, later als plaag.

Als de herwilderingsbeweging niet oppast, reproduceert het dus zonder het zelf goed en wel te beseffen een oud, koloniaal beeld van de relatie tussen mens en natuur. Bedenk dat om de beroemde Amerikaanse wildparken te creëren inheemse Amerikaanse volkeren van hun land zijn verdreven. Ook als je vanwege een warm hart voor de natuur kritisch bent op de rol van de mens, kun je grote schade berokkenen. Liever neem ik Kimmerers anekdote ter harte en vraag ik me af of we de verbeelding weer wat kunnen aanwakkeren. Kunnen we de mens voorstellen als een wezen dat niet verdreven hoeft te worden om de natuur te redden?

'Primitief overleven'

In een recent artikel in de *NRC* vertelt journalist Merel Deelder over hoe ze haar schaamte moest overwinnen om mee te doen aan een cursus 'primitief overleven', waarin ze een aantal dagen zonder dagelijkse gemakken in het bos verbleef. Hoewel ze vaak leest en schrijft over jager-verzamelaars, wil ze niet geassocieerd worden met 'mensen die hier hun hobby van maken'. Toch is ze naar de cursus gegaan, om de natuur 'eens echt mee te maken'.

Het was een boek van ecooloog en filosoof Matthijs Schouten dat haar uit de stadse sluimer schudde. Van hem leerde ze dat haar diepgewortelde houding ten opzichte van de natuur haar in de weg zit. ‘Ik schrijf er altijd vanuit een rationele blik over. En zelfs in mijn vrije tijd gedraag ik me er volgens de afstandelijke norm: als een sportend, telefonerend, weldenkend mens.’

Velen zullen hierin hun eigen opvoeding herkennen: een weldenkend mens heeft geleerd dat een relatie met een boom weinig te betekenen heeft – daar hoeft hij of zij geen bestaand exemplaar voor te raadplegen. Gezond verstand zegt dat alleen mensen betekenis kunnen geven en vraagt van al het andere of het decor wil spelen.

Maar in het bos, zo lijkt Deelder te suggereren, verdampst die zogenaamde weldenkendheid. Als ze eenmaal met haar blote voeten de bosgrond voelt, merkt hoeveel informatie die haar verschaft, hoe gespitsd ze is op elk geluid, hoe al haar zintuigen tot de orde worden geroepen door de omgeving, weet ze dat ze thuis is: ‘Dit is waar ik voor ben gemaakt.’

Wie herkent dit niet? Een moment waarop al je zintuigen in de *overdrive* gaan en zich gulzig op de omgeving storten. Soms kost het maar een uur buiten de drukte van alledag voordat de natuur de ondankbare rol als achtergrond weigert en weer actief meedoet in jouw ervaring. In plaats van ‘de natuur’ zie je opeens weer *déze* eik en *déze* merel. Het is een krachtige ervaring die ik iedereen gun, maar ik zou tegelijkertijd hopen dat de kracht ervan niet beperkt zou blijven tot een cursus. Het feit dat je je het meest levend voelt op een plek die zo min mogelijk met die van je dagelijkse plek overeenkomt, stemt ook treurig. De meesten gaan immers na de cursus ‘gewoon’ weer naar huis.

Het alledaagse wilde leven

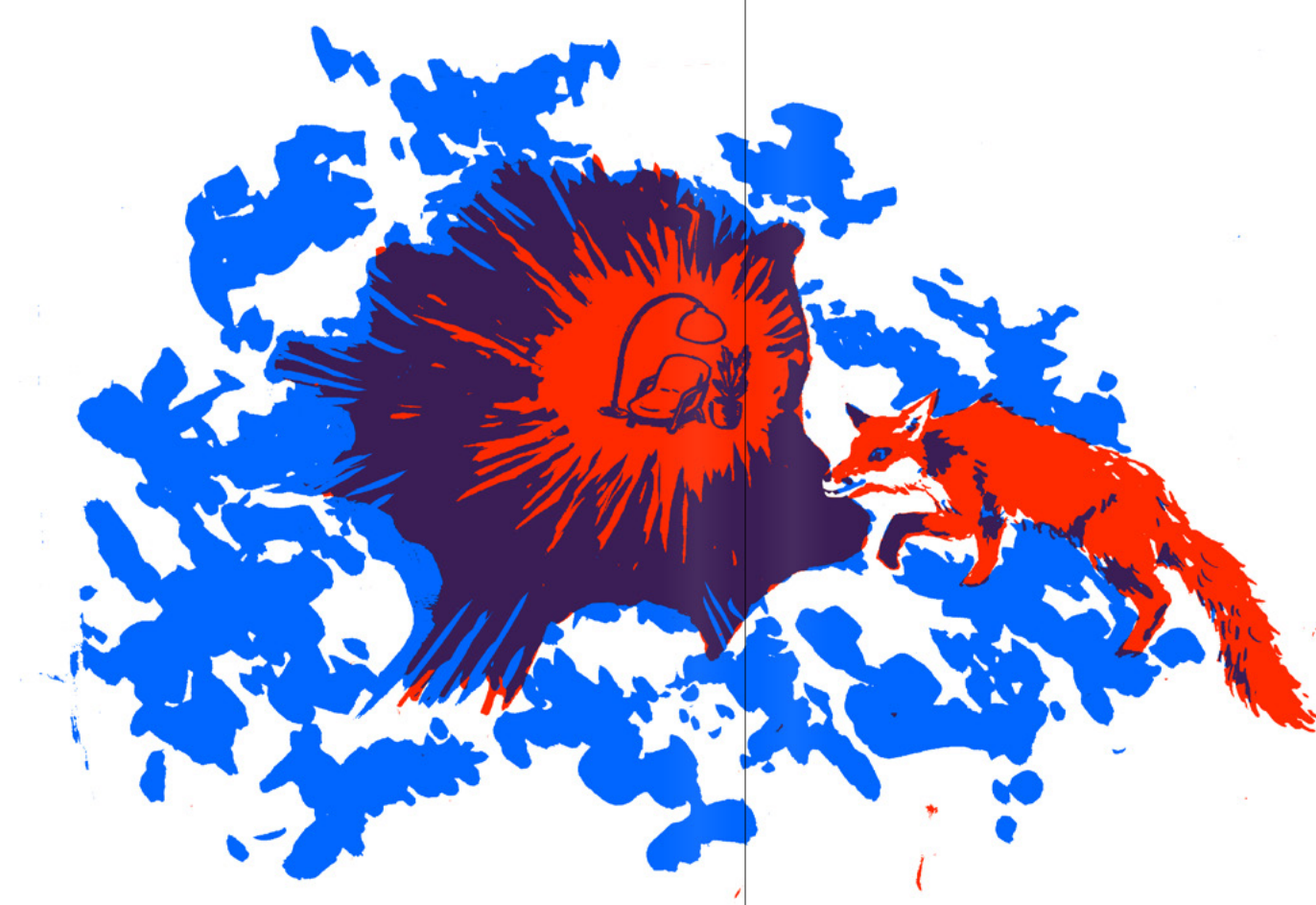
‘Is het daarmee echt een transformatieve ervaring?’ vraagt filosoof Linde de Vroey zich af als ik haar hierover spreek. ‘Of is het meer een soort escapisme?’ De Vroey doet momenteel onderzoek naar Europese verwilderingsprojecten, met name in Schotland. Ze is vooral benieuwd naar de culturele implicaties van deze projecten: wat leren we ervan? Wie wórdten we ervan, als cultuur?

Het jammere van cursussen zoals hierboven beschreven (De Vroey noemt ze projecten van ‘zelf-herwildering’) is dat die nauwelijks tot duurzame culturele verandering leiden, nog afgezien van het feit dat dit soort cursussen vaak op een vreemde manier a-historisch zijn en zich in het slechtste geval niet eens oriënteren op lokale tradities en gebruiken. Misschien deels daardoor lijden ze onder een gebrek aan relevantie. Als er geen vertaling mogelijk is naar het leven van alledag, wat kunnen we er dan daadwerkelijk van leren?

Zoiets moeten Koen Arts en Gina Maffey ook gedacht hebben toen zij begonnen aan hun ‘Wild jaar’-experiment. Arts en Maffey zijn beiden

verbonden aan de Universiteit Wageningen. In een recent artikel getiteld *Menselijke rewilding* merken ze op dat ze in de loop van de tijd zijn vergroeid tot ‘digitale natuurbeschermers’, in de weer met verzamelingen datapunten, maar losgezongen van de natuur waar het hen allemaal om te doen is. Hoe doorbreek je dat, als je ook gewoon wordt betaald om op kantoor met excelsheets bezig te zijn? Het ‘wilde jaar’ is hun poging.

Arts en Maffey hanteren een praktische aanpak. Niet onder de indruk van de opmerking dat in een land als Nederland überhaupt geen wildernis meer bestaat, vragen ze zich af hoe ze desondanks wildheid kunnen vinden. Ze bedenken een compromis: een jaar lang minstens de helft van de tijd buiten slapen, maar wel in een opvouwbare tipi en met een draagbaar kacheltje.

WAAROM STELLEN WE INTELLECTUEEL VOLWASSEN WORDEN GELIJK AAN HET DEMPEN VAN ONZE ZINTUIGEN?

‘Ineens was het lichaam daar’, schrijven ze. ‘Het sprak mee in de natuurbeleving en wilde iets.’ Dat is een mooi beeld: het pratende lichaam. Het lichaam dat zich op een achturige werkdag over het algemeen koest houdt, behalve als het begint te zeuren over pijn-tjes in de rug van het vele zitten, begint weer voluit te kletsen. Het wil dingen. Hun lichamen willen vuur en warmte en beschutting. Die willen van alles eten, maar krijgen alleen wat er te plukken valt. Ze komen in een meditatieve trance wanneer ze dag in dag uit worden gevraagd om hout te splitten.

Lang niet alles, maar sommige dingen lieten zich terugvertalen naar hun ‘normale leven’. Zo probeerden ze hun onderwijs wilder te maken. De twee ontwikkelden een vak genaamd *Antropologie van elementaire natuurvaardigheid*, waarin ze probeerden om ‘wildheid’ niet alleen tot onderwerp te maken, maar ook in vorm terug te laten keren. Een maand lang bogen studenten zich over ‘elementaire natuurvaardigheden’ als vuurmaken, spoorzoeken en natuurlijke navigatie; ondertussen lazen ze wetenschappelijke teksten. Studenten gaven achteraf aan dat het geleerde veel beter bleef hangen en dat ze de stof op een ‘dieper’ niveau begrepen. In het basisonderwijs is dit bekende kost. Waarom stellen we intellectueel volwassen worden gelijk aan het dempen van onze zintuigen?

Nostalgie

Het ‘Wild jaar’ van Arts en Maffey doet me denken aan iets dat De Vroey me vertelde over nostalgie. Dit gevoel wordt vaak bespot. Nostalgici zouden weigeren de realiteit onder ogen te zien en zich verliezen in fantasieën over een verleden dat nooit heeft bestaan. ‘Nostalgisch’ lijkt vooral een verwijt te zijn geworden waarmee iedereen die niet geconfronteerd wil worden met kritische vragen over de toekomst van zich af kan bijten. Minder energiegebruik? ‘En dan ook terug naar de grot, zeker!’ Kleinschaliger boeren? ‘Veel succes met je ezeltje!’ Herwildering? ‘Ga toch Thoreautje spelen!’

Nostalgie kan ook een krachtig transformatief effect hebben, zegt De Vroey, juist gericht op de toekomst. Nostalgie is ook politiek verzet tegen vergetelheid.

Nostalgie is ouder dan onze moderne tijd, al klopt het dat het gevoel sindsdien lijkt te zijn geëxplodeerd. Maar is dat verwonderlijk als we bedenken dat het gevoel wijst op dingen waarvan we afgesneden zijn? De plekken en de mensen waar we van hielden, maar ook: de dieren en de planten waarvan steeds meer zelfs niet via soortgenoten doorleven. Misschien wil de menselijke herwilderaar niet per se ‘terug naar de natuur.’ Misschien heeft hij een thuiskomst voor ogen. Een groter, rijker, wilder thuis. •

HET STORMBOS: EEN NATUURSPROOKJE IN SLOW MOTION

Het Stormbos bij Exloo in Drenthe is een van de vroegste Nederlandse voorbeelden van een bos dat bewust ongerept gelaten wordt. Al meer dan vijftig jaar grijpt geen mens er in. *Bert Nijmeijer* onderzoekt hoe dit ecologische experiment uitpakt.

Op 13 november 1972 trok een historische, destijds nog naamloze storm over Noordwest-Europa. Aan de Nederlandse kust werd het net geen windkracht 12. In de havens was het een ravage van omgewaaide kranen en losgeslagen schepen, de kerktorens van Sappemeer en Oldenburg stortten in en er waaiden miljoenen bomen om. De storm eiste 54 tot (volgens sommige bronnen) 73 dodelijke slachtoffers, van wie negen in Nederland, meldt Wikipedia. Een verwoestende storm, kortom, maar wat de natuur aangaat is ‘verwoestend’ eigenlijk geen adequate term. De bijna-orkaan van toen heeft bos en hei niet verwoest maar alleen veranderd, kun je zeggen. Het zogenoemde Stormbos bij Exloo bijvoorbeeld is springlevend. In vak 165 van een productiebos

met spar en eik is de ravage van destijds na een lumineus idee van een houtvester gewoon blijven liggen. Dik 51 jaar nadien is het vak meer levend, of in ieder geval biodiverser dan het omringende bos, dat na 13-11-1972 netjes werd opgeruimd.

Rommelig paradijs

Op een zonnige dag in januari is het bijna alsof de storm gisteren overtrok, zo fris en ongerept ziet stormvak 165 eruit. Alsof de geschiedenis is stilgezet op 14 november 1972, waarna de natuur, tijdloos en eeuwig, het weer overnam. Op de twaalfduizend vierkante meter van vak 165 voltrekt zich een natuursprookje in slow motion. Het eerste dat opvalt is de schoonheid ervan: bomen en struiken liggen in rust en vrede over en door elkaar heen,

horizontaal, diagonaal, de overlevers van elfen-thirteen nog overeind, een ecologisch mikado, vandaag afgemaakt met een poederlaag verse sneeuw. Tussen het wit glanst het zachte groen van mos en varens, in de bomen kwetteren mezen en kruisbekken, de zon schittert in dikke druppels aan de takken. Een paradijsje is het, een rommelig Hofje van Eden waarin Adam en Eva met van alles zijn bezig geweest behalve opruimen. En het leeft dus, álles, zegt Linde Veldhoen, boswachter op de Hondsrug. Veel van de gevallen bomen leven liggend door, hun wortels nog deels in de bodem. Uit hun bast groeien takken zo dik als bomen. Zelfs het dode hout van afgebroken stammen en takken wemelt van leven, dat gehoorzaamt aan de natuurwet dat de één z'n dood de ander z'n brood is. Méér dan een gemiddeld bos waarin de bomen nog overeind staan is het Stormbos

een biodiversiteit feest van microklimaatjes, zegt Veldhoen. ‘Er zijn plekken waar altijd schaduw is en plekken met veel zon. Dat trekt veel soorten insecten aan, die zich voeden met dood hout. Daar komen insectenetende soorten op af, vogels, maar ook dassen, die ook wel houden van een lekkere kever.’ Als we met krakende, zachtlandende stappen het bosje zijn ingelopen, zien we stammen, takken en opstaande wortels, dichtbegroeid met varens, mos en mintgroen en oranje korstmos.

Ongerepte

Het Stormbos bij Exloo is een van de voorbeelden van ‘ongerepte natuur’ die zijn verzameld op een website met die naam, ongerepte-natuur.nl. Oorspronkelijke wildernis bestaat al lang niet meer in Nederland, meldt de site terecht. Met de kap van het Beekbergerwoud bij Apeldoorn in 1871 verdween het laatste restant oerbos dat daar al achtduizend jaar stond. Om zo’n oerbos te vinden moet je tegenwoordig naar Białowieża in Oost-Polen, op de grens met Wit-Rusland.

Maar ook in Nederland zijn allerlei gebiedjes die we met een minder strikte hantering van de criteria ‘oer-’ of ‘ongerepte’ noemen. Op Terschelling heb je de Boschplaat, op Schiermonnikoog de Oosterkwelder en de zandplaat Balg, in Drenthe onder meer het Bargerveen en het Norgerholt, en op het Wad boven Groningen liggen Rottumeroog en -plaat. Ook het zogenoemde ‘referentiegebied’ in de Waddenzee blijft bij wet onaangeroerd.

Een gemeenschappelijk kenmerk van de ruige gebieden is dat er geen of zo weinig mogelijk beheer plaatsvindt.

Een stap verder dan het simpelweg de boel de boel laten, gaat het actief bevorderen van verwildering of ‘herwildering’, in het Engels *rewilding*. Echt oer wordt het natuurlijk nooit meer, maar dat hoeft een mens er niet van te weerhouden om ernaar te streven. Dat streven is natuurlijk inherent ironisch, dat er menselijk handelen nodig is om de natuur weer oer te krijgen.

Wat is het verschil tussen beschermde natuur en ongerepte natuur? Twintig procent van het Nederlandse vasteland is beschermde natuur, legt Stefan Pasma, initiatiefnemer van en drijvende kracht achter de ongerepte-natuur-site, uit aan de telefoon. Dat is het Natuurnetwerk Nederland, de vroegere Ecologische Hoofdstructuur. ‘In ongeveer 5 procent ervan staan natuurlijke processen centraal. Daar proberen we als mens zo min mogelijk in te grijpen.’ Ongerepte natuur is kortom een stukje van een deel van het land, dat we echt met rust laten.

EEN PARADIJSJE IS HET, EEN ROMMELIG HOFJE VAN EDEN WAARIN ADAM EN EVA MET VAN ALLES ZIJN BEZIG GEWEEST BEHALVE OPRUIJEN

Bij het Stormbos valt op dat in de omringende vakken 163, 164 en 166 ook allemaal gevallen bomen liggen. Die gingen om bij recentere stormen: Poly, vorig jaar zomer, en Henk, begin januari. Zolang ze recreatie en bosverkeer niet hinderen, blijven ze liggen onder het motto ‘dood hout doet leven’, wortelend in 1972.

Chaotische schoonheid

Als een bos opbloeit zoals het ’t zelf mag doen, is de logische vraag: waarom doen we dat dan niet overal? ‘Het ligt er maar net aan wat voor doel je hebt met de natuur’, zegt Linde Veldhoen. ‘Bos is meestal multifunctioneel. Het heeft ook een productie-functie. Dat is nodig: de gemiddelde Nederlander gebruikt jaarlijks nog steeds één kuub hout.’

De boswachter loopt met knisperende stappen door de sneeuw. Het pad langs het stormvak is een klein stukje van de wandelroute *In het spoor van de mammoet*, dat vanaf vakantiepark Het Land van Bartje een rondje van vijf kilometer over de Hondsrug maakt. Het Stormbos is een hoogtepunt onderweg. Wandelaars gaan wat trager lopen, blijven staan om foto’s te maken met hun telefoon, als ramptoeristen ruim een halve eeuw na dato. Kijk eens even wat een chaotische schoonheid. Ze hebben niet in de gaten dat ze zelf worden bekeken door tientallen ogenparen van vogels en reeën die in het schotse en scheve een perfecte verstoppelse vinden.

Niet lang na de storm zagen ze dat de boommarter zich vestigde in vak 165. Veldhoen wijst op een opstaand wortelbed. ‘Dat is een perfect plekje voor een winterkoninkje om een nestje in te bouwen.’ Je ziet meer niet dan wel. In de zachte bodem ligt een dicht net van mycelium. Vanaf juni jubelt een variëteit aan paddenstoelen de bodem uit.

Het is jammer dat hier niet is gemonitord, zegt Veldhoen. Dit was een gouden kans. Het zou alsnog kunnen. Veldhoen zou graag een mossenwerkgroep, een korstmoswerkgroep en een mycologische vereniging loslaten op vak 165, om te kijken wat ze allemaal onder de loep krijgen.

De Drentse bossen van Staatsbosbeheer worden voor de helft beheerd als ‘natuurbos’. Andere terreinen ‘multifunctioneel bos’ worden in zo’n ‘natuurlijk bos’ omgeturnd. Dat is niet zo makkelijk als simpelweg de boel de boel laten, aldus Veldhoen. ‘Je moet overleggen met de provincie, gemeentes, waterschappen, je moet de waterhuishouding op orde brengen, de stikstofneerslag terugbrengen, iets doen aan recreatie. Je moet de knoppen eerst terugdraaien naar nul, dat de natuur ook echt de kans krijgt om zich volwaardig te ontwikkelen.’

In de zonnige stukken van het Stormbos komt het vandaag net boven nul, zodat de schaduwplekken blijft het licht vriezen. Onder de sneeuw leeft vak 165 uitbundig. In het voorjaar barst het hier weer los, feller en rijker dan in het omliggende bos, alsof iemand de versterker niet op nul maar op elf heeft gezet.

Veldhoen: ‘Alle bomen in dit bos zijn aangeplant. Maar uiteindelijk groeit een boom zelf en doet de natuur zijn werk. Wij zijn later gekomen dan de natuur. Als de voorwaarden op orde zijn, redt de natuur zich verder zelf wel. Die heeft dan geen hulp van ons meer nodig.’ •

De schaapherder wijst ook ons de weg

Volgens antropologe *Eelke Lenstra* (28) laten wolven ons voelen waar onze omgang met de natuur wringt. De dieren lijken zich niets aan te trekken van de scheiding tussen cultuur en natuur. Herders, schapen en honden wezen haar op een toekomst waarin samenleven met de wolf mogelijk is.

In *Student & scriptie* geeft Noorderbreedte een podium aan afstudeerscripties die interessante of prikkelende thema's behandelen.

Nu de natuur zo onder druk staat zou je denken dat we gezamenlijk vieren dat een sleutelsoort als de wolf na 150 jaar weer terug is. Temeer omdat we inmiddels weten wat zijn aanwezigheid kan betekenen voor natuurherstel. Wat veroorzaakt dan toch de grote polarisatie als het gaat om wolven? Als antropoloog in de dop wilde ik hier meer over weten.

Daar ging ik met mijn koffertje naar het gebied waar zich in Nederland de meeste wolven bevinden: de Veluwe. Ik was vastberaden om drie maanden lang veldwerk te verrichten voor mijn afstudeeronderzoek. Ik ging onderzoeken hoe de terugkeer van de wolf menselijke en niet-menselijke relaties op de Veluwe verandert. Om dit te kunnen onderzoeken heb ik drie maanden lang samengeleefd en -gewerkt met allerlei mensen en niet-mensen die op wat voor manier dan ook te maken hebben met wolven op de Veluwe.

De Veluwe is een gebied waar, net als in Noord-Nederland, allerlei spanningen samenkomen vanwege tegengestelde belangen tussen natuur en landbouw. Vanaf de twintigste eeuw hebben de industriële ontwikkelingen een kritieke invloed op de Veluwse natuur. Naarmate de bevolking groeide en ideeën over 'welvaart' terrein wonnen, nam ook de vraag naar vlees- en zuivelproducten toe. Boeren breidden hun veestapel uit en de uitvinding van kunstmest leidde tot een ongelooflijke toename van de landbouwproductie op de Veluwe, waardoor heidevelden met een hoge variatie aan soorten werden omgezet in monotone landbouwgronden.

Invloed

Gelukkig draait niet alles op de Veluwe om industrie. Meerdere natuurorganisaties beheren de beschermde bossen en heidevelden. Bij mijn aankomst op de Veluwe trof ik een indrukwekkend, maar ecologisch beschadigd landschap aan, dat is onderverdeeld in grote agrarische gronden enerzijds en beschermde natuurgebieden anderzijds.

Voor mensenogen zijn de verschillen tussen de twee onmiskenbaar, voor andere soorten wellicht wat minder. Neem nou de wolf. Wolven migreren door de Veluwse bossen, heidevelden, dorpen of weilanden en doorkruisen daarmee allerlei mensgemaakte grenzen tussen wat als natuur en wat als cultuur wordt gezien. Zij komen tal van andere soorten tegen waaronder een scala aan planten, schimmels, insecten, vogels en reptielen. Ook zoogdieren maken daar deel van uit, zoals herten, wilde zwijnen, boeren, schapen, toeristen, boswachters, koeien, honden en schaapherders.

In mijn geval leek het onderzoeken van alleen de menselijke groep – wat voor de hand ligt als je antropologie studeert – daarom te beperkt. De aanwezigheid van wolven heeft invloed op vele soorten. Herten en zwijnen verplaatsen zich meer en houden hun kop vaker omhoog, waardoor verschillende soorten planten meer kans krijgen om te groeien.

Mensen die dagelijks in dit gebied rondlopen, zoals jagers, boswachters en schaapherders, ondervinden op hun beurt de effecten hiervan. Jagers hoeven geen verzwakte herten en zwijnen meer af te schieten om de populatie in te dammen, dat regelt de wolf nu voor ze. Boswachters merken op dat de kuddes wild kleiner en gemengder worden en zich meer verspreiden. Ik wilde kijken naar deze samenhang tussen mensen en andere soorten. Daarom wilde ik observeren en ervaren hoe mensen zich in hun dagelijkse activiteiten met wolven bezighouden.

Grenzen

Waar voor sommigen de komst van wolven het kroonstuk is van jarenlang natuurbeleid, betekent het voor anderen niets anders dan een bedreiging van hun inkomen. Milieufilosoof Martin Drenthen stelt dat de aanwezigheid van de Europese grijze wolf in West-Europa het meest omstreden voorbeeld is van ‘de terugkeer van het wild in het Antropoceen’. Bepalen waar een wolf wel of niet mag leven om veilig te stellen wat gedomesticeerd (cultuur) is, is een goed voorbeeld van binair redeneren. Binair denken helpt ons om orde en overzicht te scheppen, dan voelen we ons veilig, maar een gezonde planeet houdt zich niet aan de tweedeling wild-gedomesticeerd of natuurcultuur. Een ecosysteem is een netwerk van relaties tussen organismen die op elkaar zijn ingespeeld en diep met elkaar verbonden zijn. Mensgemaakte grenzen belemmeren die verbondenheid. Dat verschillende wolven nu ook in Nederland zich weinig aantrekken van onze

Wolven komen allerlei zoogdieren tegen, zoals herten, wilde zwijnen, boeren, schapen, toeristen, boswachters, koeien, honden en schaapherders

denkbeeldige en fysieke grenzen tussen natuur en cultuur, heeft ze er niet populairder op gemaakt. De kranten staan er vol mee. Beelden van levenloze, half aangevreten schapen. Met daaronder toelichting van radeloze boeren. Zijn we eigenlijk wel bereid om weer met een soort als de wolf samen te leven?

Prioriteit

Op de Veluwe sprak ik boeren die het niet eens zijn met de beschermde status van de wolf en het lastig vinden om aan tegenstrijdige eisen te voldoen. Terwijl aan de ene kant mondiale marktwerking blijft aandringen op uitbreiding en productie tegen zo laag mogelijke kosten, worden boeren aan de andere kant onder druk gezet door allerlei milieumaatregelen. Het drukt hen in een hoek waaruit geen ontsnappen mogelijk lijkt. Boeren, die net als de dieren gevangen zitten in een systeem van opschalen en intensiveren, kunnen hun schapen niet goed beschermen en zien de wolf vooral als misplaatst en als nóg een beperkende factor. De goedwerkende maatregelen om schapen te beschermen tegen wolven zijn amper uitvoerbaar in de huidige schapenindustrie. Daar zijn de kuddes te groot en de marges te laag voor.

Naast boeren trokken ook schaapherders mijn aandacht, nadat ze eerst al mijn vooroordelen van tafel veegden. Want het bleek dat juist de mensen die de meeste kans hebben om wolven tegen te komen, openstaan om het gebied te delen met deze dieren. De kudde van schaap-

herder Simon begraast de heide om de biodiversiteit in het gebied te verbeteren. Hij zegt: ‘We hebben meteen actie ondernomen toen we hoorden dat er wolven in dit gebied waren. Het was een hele investering om het wolf-bestendige hekwerk te plaatsen, maar het is het waard. Zo kunnen we ons werk op de heide blijven doen.’

Schapen, honden en herders verlaten elke ochtend hun kooi om over de heide te scharrelen. Door de heide te begrazen, verminderen schapen het overwoekerende gras dat het gevolg is van een teveel aan stikstof. Voordat de avond valt, keren ze terug naar hun nachtverblijf. Meestal is dat een van de omheinde ruimtes waar de schapen kunnen overnachten. De komst van de wolf vroeg om een aanpassing in het herdersvak. De herders hebben niet alleen de hekken vervangen, maar ook hun dagelijkse werkzaamheden en kuddesamenstelling aangepast. Waar het kan, nemen grotere kuddebeschermingshonden het werk over van de kleine bordercolliës. Het wolfbestendige hekwerk staat onder stroom. Om ervoor te zorgen dat dit goed blijft werken, controleren de herders het iedere dag op gaten en maaien ze het gras dat tegen de draad rond de hekken groeit. Soms wordt dit gedaan door vrijwilligers en wordt het beschermen van de schapen een teamprestatie.

Schapen hoeden in een gebied waar wolven actief zijn, is dus een arbeidsintensieve bezigheid.

Het is niet efficiënt en veel te kleinschalig om mee te kunnen doen aan de concurrerende wereldmarkt. Maar het is juist deze kleinschaligheid die de co-existent met wolven mogelijk maakt en ervoor zorgt dat zowel wolf als herder hun belangrijke werk in het herstellen van de Veluwse natuur kunnen voortzetten. Wat herders in staat stelt om te anticiperen op de aanwezigheid van wolven en daarnaar te handelen, is dat zij minder afhankelijk zijn van marktwerking dan industriële schapenhouders. Een vetpot is het salaris van een schaapherder niet, maar enige financiële ondersteuning van de gemeente of andere organisaties vervangt wel de enorme focus op productie en economisch gewin. Het stelt herders in staat om prioriteit te geven aan het welzijn van de niet-menselijke natuur.

Samenleven

Het gaat (nog) niet goed met de Veluwse natuur, maar tijdens mijn onderzoek ben ik verschillende mensen tegengekomen die zich dagelijks inzetten om de natuur in het gebied vooruit te helpen. Het werd mij duidelijk dat wolven het huidige industriële systeem uitdagen – een systeem van uitbuiting dat gebaseerd is op de tweedeling natuur-cultuur en dat wordt aangedreven door marktwerking. Wolven zetten ons aan het denken over de positie van de mens in een meersoortige wereld. Een wereld die functioneert als een complex, diep verbonden, netwerk. Wanneer we dus werkelijk ecologisch herstel willen, dan zullen we moeten leren samenleven. Ook met wolven. Dat is geen makkelijke opgave, maar gelukkig zijn er herders, schapen en honden om ons de richting te wijzen. •

Naam Eelke Lenstra
Woonplaats Groningen
Geboortedatum 27-07-1995
Studierichting Cultural Anthropology – Sustainable Citizenship
Waarom voor deze studie gekozen Als sociaal werker werd me duidelijk hoe belangrijk culturele context is voor het gedachtegoed van mensen. Tegelijkertijd maakte ik me zorgen over onze planeet en de positie die de mens daarin inneemt. Het kiezen van een master antropologie – de wetenschap van mens en cultuur – bleek het antwoord te zijn op de vele vragen die ik had.
Ik ben het liefste bezig met Als ik kon kiezen, was ik de hele dag buiten. Maar wat werk betreft zet ik ‘FIXbrigades’ op in Noord-Nederland om energie-ongelijkheid tegen te gaan. Buurtbewoners helpen daarbij andere buurtbewoners met het energiezuiniger maken van hun huis. Verder werk ik als vrijwilliger bij het Centrum voor DierMens Studies.

HET LEF OM ALLEEN MAAR TE KIJKEN

Sinds 2000 is het Drents-Friese Wold een nationaal park van ruim zesduizend hectare bos, heide en grasland. *Freya Zandstra* wandelt met natuurkenner *Heilien Tonckens* door het uitgestrekte gebied.

De grote beuk laat zijn takken laag hangen over het pad. Eén tak zo laag dat het pad zich eromheen gevouwen heeft. En daaronder, precies waar het pad een slinger maakt, komt een sparretje op van net tien centimeter hoog. Alleen als je het wilt zien, herken je hier het spel van de natuur. Heilien Tonckens, wilde plantenkenner, ontwerper en docent, wil dat spel zien, overal om zich heen.

Ze woont op het buurtschap Oude Willem, aan de rand van het Drents-Friese Wold. We lopen van haar erf zo het bos in en gaan wandelend op zoek naar antwoorden op de vraag wat er eigenlijk wild is in ons bestaan. ‘Rond de tijd dat we hier in de jaren negentig kwamen wonen, is er nog nieuw productiebos aangeplant, daarvoor was het agrarisch gebied. Nu wordt al dat bos aan de natuur gelaten en zie je dit: kaarsrechte rijen hoge beuk, douglassen, verderop de vennen en de Kale Duinen en de wolf, die danst daar tussendoor.’ Tussen de bladeren ritselt een beestje. We zien niets van zijn aanwezigheid, maar het gewoel maakt des te nieuwsgieriger. Ook een blik in de

verte, langs de donkere dennen, doet je afvragen wat daar leeft en wat ons vanaf daar observeert, net zoals de zee altijd benieuwd maakt naar het onzichtbare leven onder haar oppervlak – de inktvissen, roggen en walvissen die in haar buik wonen.

‘We hebben ringslangen in de tuin en vinden ze hier op het pad, er zijn dassen actief en reeën zien we vaak. Het is hier allemaal wild. En de wolf natuurlijk, die pas nog op een stukje open veld stond, gebiologeerd starend naar de mensenmassa die naar hem kwam kijken. Zo interessant: wie bekijkt er hier nu wie?’

We steken de weg over en gaan van het bos naar wat meer open veld. ‘Dit is zo’n twintig jaar geleden aangekocht voor natuurontwikkeling. In de eerste helft van de twintigste eeuw is dit veld ontgonnen voor de landbouw en het is ook nog gebruikt voor lelieteelt. Omdat er na aankoop geen plan voor was, is besloten: laat het maar gaan. Meteen kwam er allemaal vogelkers op, waardoor iemand in de buurt dacht ‘weg met die invasieve exoot’ en aan het kappen sloeg. Het kappen is snel stopgezet. Dat is het enige dat er ooit aan dit terrein gedaan is.’

Ruige bende

‘De vogelkersen groeiden uit tot flinke bomen, die nu omvallen omdat ze aan het einde van hun bestaan zijn. Net als de vlieren, die hier ook kwamen pionieren. Prachtige kleuren, met die mossen en dat uitgevreten hout. Al dat vallende hout zorgt weer voor nieuw leven. Je ziet langzaam de eiken binnenkomen. En vanwege de openheid van het gebied zie je die uitgroeien met prachtige lage takken, waaronder weer schaduwbiotoopjes ontstaan.’

Voor de oude eigenaar, die op de boerderij woont daar verderop is het misschien wel minder fijn, want die ziet iets anders. Dat weiland daar bijvoorbeeld, staat vol pollen pitrus. De eigenaar van een kampeerboerderij hier zei een keer: “Nu kijken mijn gasten tegen die

ruige bende aan.” Maar is dat ook wat die gasten zien?’

‘Je kunt niet zeggen: jij hoort hier wel en jij hoort hier niet. Hier staan in de zomer massa’s wilgenroosje, tot wel 2,5 meter hoog, maar ook hele stroken guldenroede – een verwilderde tuinplant die met schitterende gele pluimen bloeit.’ Door hoge grassen en struiken in geeltinten met hintjes rood en mossig groen doet het landje aan de Afrikaanse savanne denken. Waar je op safari bij iedere boom een rustende leeuw vermoedt, zou hier zomaar een wolf

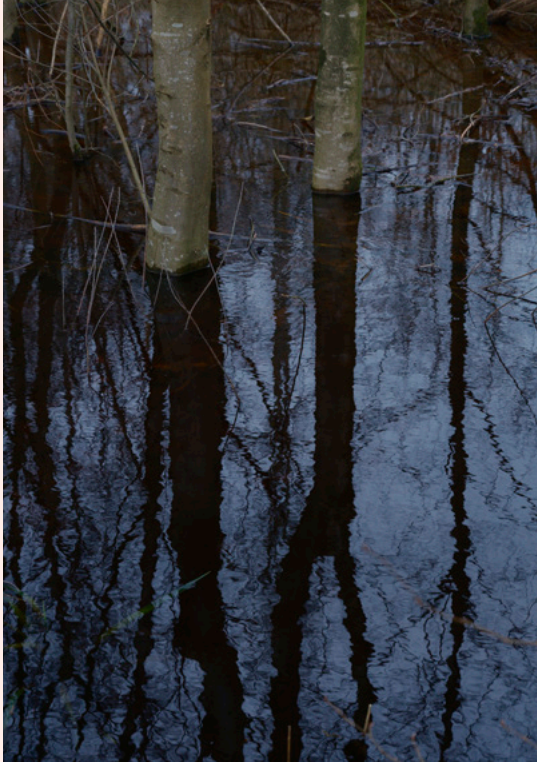
kunnen liggen. Onze gids verwacht het niet: ‘Ik heb vorige week nog verse pootafdrukken en een berg stront gevonden, maar dat was op een meer beschutte plek.’

Struinen

We praten over het boek *Wilding*, dat natuurbeschermster Isabella Tree schreef over het verwilderingsproces van het enorme landgoed van haar schoonfamilie in Zuid-Engeland.. Natuur is niet statisch en ziet er altijd anders uit: welk punt in de geschiedenis neem je als referentie? In twintig jaar ging het landgoed daar, maar ook een terrein als dit hier, door talloze fases: met massa's brandnetels en bramen, die ook weer verdwenen, net zoals de vogelkersen en vlieren nu verdwijnen.

Wat het eindbeeld van een wild gebied als dit zal zijn – als er al een eindbeeld is – weet niemand. Zijn we nog in staat voorbij de horizon van ons eigen bestaan te kijken?

‘Er is veel geld in gestoken en dan wil men snel resultaat. Ik vind het juist heel mooi om te zien wat er vanzelf gebeurt. Heb nou eens het lef om gewoon te kijken en niets te doen. Vroeger waren overal wilde hoekjes, stukjes land waar kinderen konden spelen, waar hele werelden te ontdekken waren. Dat zie ik hier ook. Mensen komen hier struinen. Dat is een manier om je weer tot de natuur te verhouden. Mensen gaan op vakantie naar verre buitenland voor de wilde natuur. In het vliegtuig op weg naar de ultieme natuurervaring. En dan beleven ze drie weken wildernis, maar dat is veel te kort om een jaar op te teren.’

‘Kijk, dit is heerlijk! Het dondert allemaal om en het staat onder water’

Toen een jonge wolf bij Oude Willem een showtje weggaf, stond Heilien niet tussen de rij toeschouwers. ‘Ik begrijp mensen die aan zo’n gebeurtenis voorbij fietsen heel goed. Die willen de wolf wel zien, maar dan in een toevallige ontmoeting. Als een oerervaring. Ik wil bijvoorbeeld heel graag het noorderlicht zien, net als veel mensen. Maar dan wel als dat spontaan eens gebeurt, dat lijkt me fantastisch, niet tijdens een speciale excursie.’

Op zoek naar de beleving van eenheid met de natuur stuiten we op tegenstrijdige belangen. ‘De natuur wil met rust gelaten worden, maar wij mensen hebben natuurervaringen nodig om ons ermee verbonden te voelen.’

Reservaat

Aan de overkant van de weg staat hoog water in het bos, waar de bomen schots en scheef staan, hangen en liggen. ‘Kijk, dit is heerlijk! Het dondert allemaal om en het staat onder water. Dit bos vergaat en misschien komt er wel een wild wilgenstruweel voor terug. Al dat hout dat vergaat is een bron voor nieuw leven. Veel mensen vinden dit een rotzooi. Gevaarlijk ook. Maar als we alles afmeten aan gevaar, verleren mensen zelf in te schatten of ze het bos in kunnen gaan met windkracht zes.’

Je kunt er ook anders naar kijken: dit oude hout is kapitaal. Het trekt nieuwe soorten aan zoals mossen en paddenstoelen die organisch materiaal verteren, zodat weer andere soorten er een plek kunnen vinden.’

Hoe brengen we de wildheid dichterbij? ‘Ik zie een kans in natuurontwikkeling zonder dure ontwikkelingsplannen. Gewoon afblijven en laten gaan. Hier een ploegje grazers erin, daar zonder begrazing. De afwisseling van cultuurlandschap, oud productiebos, verschillende waterpeilen, dat maakt het spannend en verrassend. Maar ja, mensen willen niet eerst tien jaar tegen brandnetels aankijken.’

‘Op deze plek zie je hoe weerbaar de natuur is. De rijkdom aan soorten, diep in de grond en daarboven, maakt dat een gebied als dit ook een genezende plek voor de omgeving is. Een klein reservaat dat de omgeving verrijkt.’

Kijken

We gaan door het bos terug naar huis. Door het naaldbout, waar grote grove dennen van een halve eeuw het leven laten, naar een gemengd bos met grote beuken – zeker ouder dan een eeuw – lariksen en sparren. ‘Die lariksen gaan dood, daar zit ziekte in. In Duitsland zien ze door de droogte veel grote beuken sterven. En overal gaan dennenbossen dood door de letterzetter-kever. Alleen met afwisseling, in soorten, in hoogte, in leeftijd, krijg je een weerbaar bos.’

Op een open veldje met berken en heide houdt Heilien stil tussen het hoge pijpenstrootje om te concluderen dat angst vaak de basis is om controle te willen houden over wat wild is. ‘Alleen als je niet bang bent, kun je zeggen: Ik laat het los en ik zie het wel. Je moet jezelf nietig kunnen maken in de tijd: ik ben ook maar een miertje. Ik draag een klein beetje bij en hopelijk komen we ergens uit waar het goed toeven is. Maar zoals het nu is, is het ook al goed toeven.’

‘We hebben de tijd zo klein gemaakt. Omdat we altijd binnen een heel korte tijdspanne bezig zijn, kijken we alleen naar wat dichtbij en eenvoudig te overzien is, voor een snel resultaat. Ik begeleid studenten van een opleiding tot ecologisch hovenier. Zij zeggen dat ik ze vooral leer kijken. Naar de laatste resten oerbos en naar vogelbosjes in stadswijken, naar alles om hen heen. Als je kan kijken, heb je altijd wat te zien. Waar je ook bent.’ •

Heilien Tonckens

Heilien Tonckens is tuin- en landschapontwerper, stinzenplantenkenner en docent aan de opleiding ecologisch hovenier van Stichting Oase. Een kwart eeuw was ze de motor van wilde plantenkwekerij De Heliant, intussen overgenomen door De Cruydhoeck in Nijeberkoop. Met stichting Tijd zet ze zich in voor het behoud van het werk van landschapskunstenaar Louis Le Roy, wiens honderdjarige geboortedag in 2024 herdacht wordt met een reeks jubileumactiviteiten. Behoud van het cultuurerfgoed van de tuinbouwschool van Frederiksoord staat centraal in haar werk voor Stichting De Proef. Het historische schoolgebouw is aangekocht om te restaureren en de vroegere tuinen rondom de school worden opnieuw ingericht.

Paradise

Onze partner *Noorderlicht* spiegelt de thema's in Noorderbreedte aan gebeurtenissen en plekken elders.

Op 8 november 2018 verwoestte de megabrand Camp Fire het stadje Paradise, Californië, waarbij 89 mensen omkwamen in vier uur tijd. Het vuur was pas zeventien dagen later volledig geblust. In de periode ertussen tastte het een gebied aan van meer dan 620 vierkante kilometer. 18.000 gebouwen gingen in vlammen op, 89 personen vonden de dood. Het was de dodelijkste brand in de Verenigde Staten sinds 1918. Megabranden – steeds vaker als gevolg van klimaatverandering – laten de verwoestende kracht van de natuur zien en de machteloosheid van de mens. Tegelijkertijd reageren overlevenden met grote veerkracht en blijken mensen over een groot vermogen te beschikken om zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden.

De Franse fotograaf Maxime Riché (1982) reisde naar Paradise om mensen te ontmoeten die besloten hadden hun 'paradijs' opnieuw op te bouwen op een plek die nu wreed onherbergzaam lijkt. Hij laat ons zien wat er gebeurt als het leven doorgaat – en dat doet het altijd. De fotoserie *Paradise* beweegt zich op de grens tussen documentaire en fictie. De beelden zijn gemaakt met infraroodfilm en bevatten intense kleuren die doen denken aan de veelkleurigheid van de vlammen.

Het boek *Paradise* is in januari 2024 verschenen en te bestellen via andrefrereditions.com

Jim en Angel McCurdy
in de trailer waar ze
onderdak vonden terwijl
hun huis herbouwd werd.

De rook van de Dixie Fire
bij Paradise, Californië
in juli 2021. De brand
woedde drie maanden lang
en verwoestte bijna
390.000 hectare land en
meerdere dorpen.

Lake Oroville is het
op één na grootste
meer in Californië.
Het is onderdeel
van een systeem
dat meer dan 20
miljoen huishoudens
en 150.000 hectare
landbouwgrond van
water voorziet. In
augustus 2021 bevatte
Lake Oroville nog
maar 24 procent
van zijn totale
capaciteit.

You see, man made the cars to take us over the road
Man made the train to carry the heavy load
Man made electric light to take us out of the dark
Man made the boat for the water, like Noah made the ark
He's lost in the wilderness
He's lost in the bitterness

James Brown, It's a man's man's man's world

Historicus *Sanne Meijer* bericht vanuit het Wadden-
gebied. Een samenwerking tussen de Waddenacademie
en Noorderbreedte maakt dit mogelijk.

WILDERNIS & WADDEN, VROUWEN & VOLKSVERHALEN

*Elina Huizenga-Onnekes in Groninger klederdracht, 1925.
Fotograaf onbekend, Groninger Archieven*

Tot niet zo lang geleden werden volksverhalen volop verteld
in het Waddengebied. Ze dienden vaak om de wereld te
verklaren en de angst voor het ongetemde te beteugelen.

Het bekende nummer *It's a man's man's man's world* van James Brown spookt door mijn hoofd als ik op een koude winterdag op de Waddendijk sta. Binnendijks strekken de polders zich in rechte lijnen voor me uit. Ik zie hier en daar een trekker die zich een weg ploegt door de vette, vruchtbare klei. Overzichtelijk, kalm, gestructureerd. Dan draai ik me om. Buitendijks ontvouwt zich een heel ander beeld: een pandemonium van krijsende vogels, steeds veranderende geulen en prielen en golven met witte schuimkoppen. Wildernis.

Mensen hebben een tweeslachtige relatie met wildernis. Wildernis is chaotisch en de mens houdt van orde. De mens (de man) heeft zich gedurende de geschiedenis losgemaakt van de natuur en er alles aan gedaan om die natuur te temmen, te bedwingen en te domineren. Omdat hij, in de woorden van James Brown, verloren zou zijn in de wildernis.

Om de wildernis – de natuur, het onbekende – iets minder ondoor-dringbaar te maken, werden er vroeger volksverhalen verteld. Mensen gebruikten verhalen om betekenis te geven aan de wereld. Om moeilijke gebeurtenissen te verklaren.

Ook in het Waddengebied leefden vele volksverhalen. Verdrong de bemanning van een schip? Dat zal een boze zeemeermin hebben gedaan. Overleed er een kindje in het dorp? Dan zal die oude buur-vrouw, die het een tijdje geleden een appel gaf, wel een heks zijn. Of het nu sprookjes, mythen, sagen of legenden zijn – volksverhalen hebben altijd bestaan.

Kijkje in een vergane wereld

Verhalen zijn er om elkaar te waarschuwen, om kennis te delen of om als moreel kompas te dienen. Bovendien fungeren ze als een bindende factor voor een sociale groep of samenleving. We voelen ons immers verbonden door verhalen die we over onszelf en de wereld vertellen. In tijden zonder televisie, radio of internet, waren volksverhalen ook een bron van vermaak. In de kroeg, of thuis bij de kachel, werd verteld over andere dorpelingen of over een bepaalde plek in de omgeving. Soms wat aangedikt, soms compleet verzonnen, maar altijd spannend en met een onderliggende boodschap.

De verhalen zijn eeuwenlang mond-tot-mond doorgegeven alvorens ze werden opgeschreven. Omdat zo'n verhaal al die jaren door vertellers is 'gedragen', is zo'n verhaal nooit precies hetzelfde. Er bestaan altijd verschillende varianten van. Inwoners van het Waddengebied vertelden elkaar eeuwenlang verhalen over vliegende boerenkarren en dwalende zielen en over spookachtige lichten en helhonden. Maar de wereld veranderde: in de 'moderne tijd' was geen plek meer voor bijgeloof en magie. In Groningen zag de ondernemende boerin

Overleed er een kindje in het dorp? Dan zal die oude buurvrouw, die het een tijdje geleden een appel gaf, wel een heks zijn.

Eilina (Line) Johanna Huizenga-Onnekes (1883-1956) dat die oude volksverhalen dreigden te verdwijnen. En dus ging ze op pad, gewapend met pen en papier. De Groninger volksverhalen die zij opschreef en veilig stelde, geven ons een uniek inkijkje in een verdwenen wereld. Veel van de verhalen komen uit het Groninger Waddengebied.

Een heks, een nachtmerrie en een zeemeermin

Heksen, zeemeerminnen en witte wieven ('widde juvvers' in de Groninger folklore): het zijn bekende mythische figuren. De misogynie is pijnlijk duidelijk: gebeurde er iets naars, dan kregen vrouwen de schuld. In het ergste geval werden ze bestempeld als heks en belandden ze op de brandstapel. Blijkbaar is er weinig angstaanjager dan een vrouw.

Natuur wordt vaak afgeschilderd als vrouwelijk ('Moeder Aarde') en in het patriarchale denken staan vrouwen – onder andere vanwege hun vermogen een kind te baren – dicht bij de natuur dan de man. In diezelfde gedachtegang is de vrouw emotioneel, de tegenpool van de rationale man, en daardoor onbegrijpelijk en onvoorspelbaar. Oftewel: vrouwen zijn ook wildernis. En wildernis boezemt angst in, en moet getemd worden.

Om te illustreren hoe rijk bedeed het Waddengebied is met volksverhalen, volgen hier drie volksverhalen uit een klein Gronings dorp: Oudeschip, het meest noordelijk gelegen dorpje van het Nederlandse vasteland. In alle verhalen speelt een vrouw de stereotiepe, kwaadardige hoofdrol. De verhalen zijn verzameld door Line Huizenga-Onnekes en vanuit het Gronings vertaald en licht bewerkt door mij.

De heks van Derk Luddesheerd

Van de vrouw van Derk Luddes werd gedacht dat ze een heks was. In het voorhuis van de Derk Luddesheerd in Oudeschip stond eens een grote korf met appels, waar wel vijftien padden op zaten. Volgens het volksgeloof nam de duivel veelal de gedaante van een pad aan, dus dat was geen goed teken. Boer Luddes had desalniettemin een appeltje gepakt en opgegeten. Toen hij later die dag thuiskwam van een bezoek aan de kerk van Oosteinde, voelde hij zich niet lekker. Hij werd erg ziek en stierf. Zijn vrouw kreeg de schuld, want ze zou de appels bekeest hebben.

In een andere versie van het verhaal is het juist de vrouw van Derk Luddes die ziek werd na het kerkbezoek in Oosteinde. Ze zou geen vijftien padden hebben, maar vijftien katten. De oude baker – ook een vrouw – kreeg de schuld van haar dood.

De nachtmerrie uit Pruisen

Waar er thuis zeven dochters waren, was er altijd één een 'nachtmerrie'. Soms was het de middelste dochter, soms was het de mooiste. Zij reed 's nachts rond op een paard en kwam via sleutelgaten overal naar binnen. In Oudeschip woonde eens een boer die last had van zo'n nachtmerrie. Hij voelde haar vaak in het holst van de nacht zijn kamer binnensluipen. Op één van die nachten gooide hij een zak met meel over de nachtmerrie heen. Dat zou helpen, was hem verteld. En inderdaad, er verscheen een prachtige vrouw. Terwijl ze het meel uit haar haren schudde, vroeg de boer haar waarom zij hem toch zo plaagde. Ze haalde haar schouders op en zei dat ze daar niets aan kon doen. Toen vertelde ze dat ze over zee was gekomen, vanuit Pruisen. De boer was op slag verliefd. Ze kregen kinderen en waren jarenlang gelukkig. Toch stopte hij elke avond voor het slapengaan het sleutelgat dicht – gewoon voor de zekerheid. Op een avond peuterden de kinderen het sleutelgat leeg. De boer hoorde zijn vrouw nog net mompelen: 'Wat luden dei klokken, wat stoft dat zaand in Duutslaand.' En weg was ze. Voor altijd.

Dit verhaal werd opgetekend in Spijk in 1927. Ook in Roodeschool deden versies van dit verhaal de ronde. In één van de verhalen gaat het over een boer die in Koningsoord woonde, in een ander verhaal over een boer die in Oudeschip woonde.

Het zeewiefke van Oudeschip

Vlak achter de dijk bij Oudeschip ligt het Aeilsgat, een kolk. Het lijkt nu een stille, vredige plek – maar niets is minder waar. De diepten zijn ondoorgroendelijk. De kolk is ontstaan toen de dijken doorbraken tijdens de Kerstvloed van 1717. Door de overstroming kwam er een 'zeewiefke', een zeemeermin, in de kolk terecht.

Toen de dijken heropgebouwd werden, kon het zeewiefke geen kant meer op. Dat maakte haar erg boos. Inmiddels zwemt ze alweer drie eeuwen rond in de kolk, zinnend op wraak. En zoals een zeewiefke betaamt, brengt ze af en toe het hoofd van een jongeman op hol. Lang geleden, op een stille avond, klonk een zangerige stem uit de kolk. Vlak daarna kwam Aeilt (Eilt) eraan op zijn paardenkar. De jonge boer ging in volle vaart op de kolk af, keek niet op of om en verdween in het water. Niemand heeft ooit meer wat van hem vernomen. Er zijn verschillende versies van dit verhaal opgetekend. De zee-meermin van Oudeschip is een bekend figuur in de regio. In en om Uithuizermeeden is de zeemeermin door de eeuwen heen veelvuldig verbeeld.

Opnieuw vertellen

Het mooie van volksverhalen is dat ze niet vastliggen; ze worden telkens opnieuw verteld en elke vertelling is net even anders. Volksverhalen, zoals alle vormen van levend erfgoed, zijn afhankelijk van de verteller en veranderen daarom met de tijd. Maar we vertellen elkaar geen lokale volksverhalen meer; de volksverhalen uit Oudeschip zijn amper nog bekend bij de huidige inwoners. De verhalen zijn blijven steken in een andere tijd.

Het zou mooi zijn als we die volksverhalen weer gaan vertellen. Zonder het plot van het verhaal geweld aan te doen, kunnen we daarbij bepaalde narratieven en personages door een andere bril bekijken. We kunnen onszelf afvragen welke gevoelens en vooroordelen onder de oppervlakte van een verhaal liggen. Dán wordt het pas echt interessant.

De afgelopen jaren zijn al veel bekende verhalen herschreven. Denk maar aan de feministische remakes van populaire Disney-films en het succes van de boekenreeks *Bedtijdverhalen voor rebelse meisjes*, waarin sterke vrouwen centraal staan. Deze verhalen staan lijnrecht tegenover de rol die vrouwen in traditionele sprookjes en verhalen innemen: óf die van boze, gemene vrouw, óf die van het kuise, hulpeloze meisje dat door een man gered moet worden. Door de verhalen aan te passen, kan ook het beeld veranderen dat onze samenleving (soms onbewust) van vrouwen heeft.

Het is de hoogste tijd om volksverhalen over wilde vrouwen uit het Waddengebied opnieuw te vertellen, waarin we de traditionele stereotyperingen loslaten. Als we leren omgaan met de vermeende wildernis van vrouwen, kunnen we misschien ook de wildernis op aarde, en dus in het Waddengebied, beter omarmen. Want, zoals James Brown zingt: *'This is a man's, man's, man's world. But it wouldn't be nothing, nothing without a woman or a girl'*. •

DE REIS NAAR HET DICHTBIJE

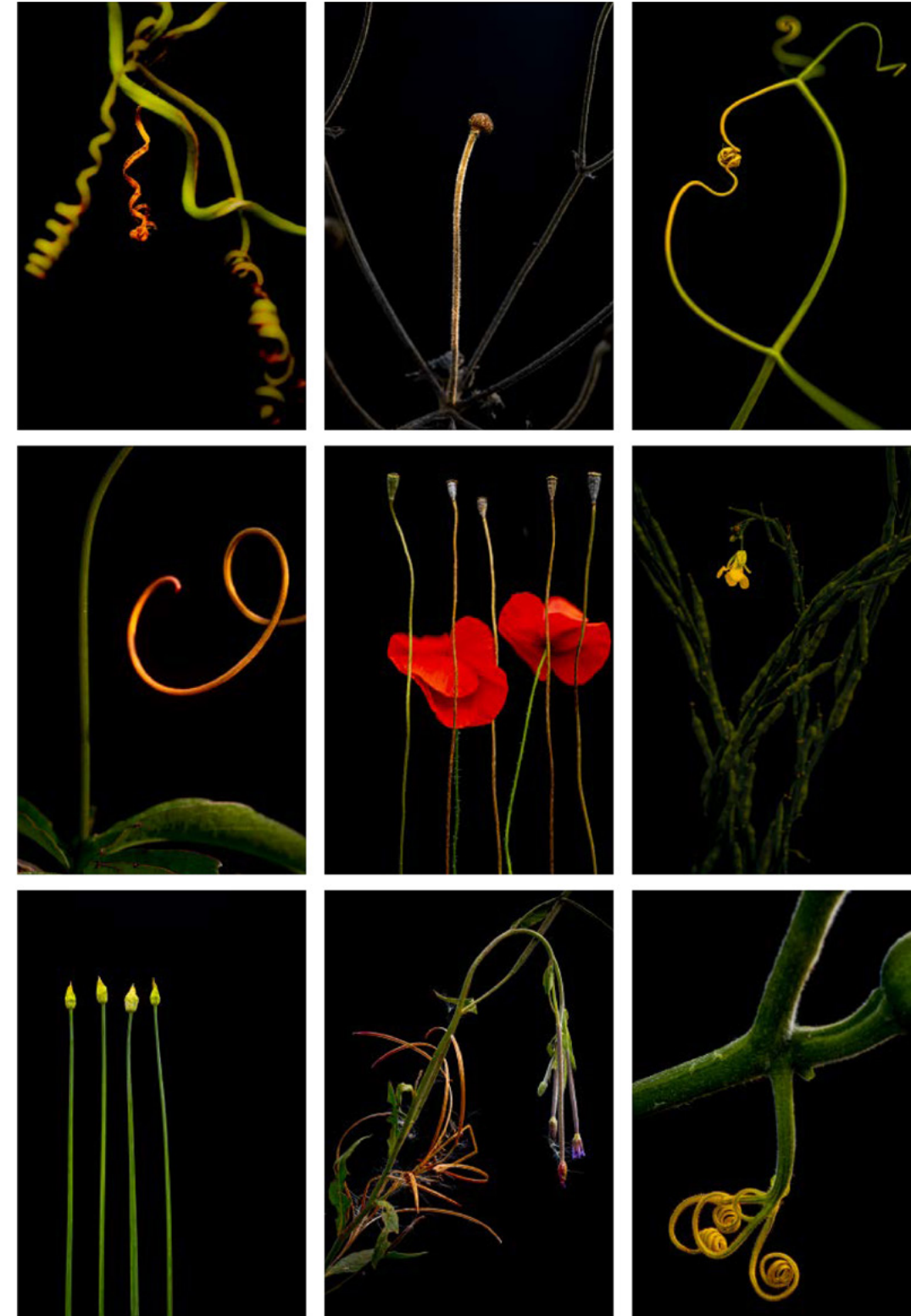
In de tuin achter zijn woonboerderij in Oldetrijne staat een houten eettafel. Daarop een hamer, een paar stokjes, een blokje hout met wat gaten erin, enkele bakstenen en een aluminium buis met een haak waar straks een zwart achtergrondje aan komt te hangen. Er is enkel daglicht voorradig. Welkom in de fotostudio van *Ton Broekhuis*.

Ton Broekhuis (1951) brak als fotograaf door met het boek *Een wijde blik verruimt het denken* (1991, met teksten van Eddie Marsman) en was in 1990 initiatiefnemer van

het Internationaal Fotofestival Noorderlicht in Groningen, waarvan hij meer dan twintig jaar directeur was. Als fotograaf ontwikkelde hij in de jaren tachtig en negentig een beeldtaal die als blauwdruk gezien kan worden voor een stijl die veel (landschaps)fotografen nog steeds inspireert.

Ton Broekhuis fotografeerde lange tijd voor *Noorderbreedte* en legde het fundament voor de beeldtaal: grote open vlaktes, vaak donkere luchten, strakke horizons. Landschappen met veel dreigende leegte, met daarin klein geplaatste visuele elementen. Die stijl, die manier van kijken, je zou kunnen zeggen dat elke (noordelijke) fotograaf op één of andere manier op de schouders van Ton Broekhuis staat.

Terloops

Toen zijn periode bij Noorderlicht erop zat, stortte Broekhuis zich op een serie boeken over zijn directe leefomgeving: natuurgebieden als De Weerribben, de Rottige Meente en de Brandemeer. Gedetailleerde en zorgvuldig gestileerde fotoimpressies van veenmosrietland, trilveen en bos, sloten en water, gemaakt tijdens wandelingen. Dicht op de huid van de omgeving, alsof hij langzaam grip kreeg op het sublieme van haar vorm, groei en kleur. Ondertussen liet hij de hond uit. Op een enkele foto schiet nog weleens een opvliegende reiger of een wolk spreuwen door het beeld, of ziet de kijker de rug van een rietsnijder die aan het werk is. Het zijn terloopse elementen, heel onverwacht, alsof ze de fotograaf uit z'n concentratie willen halen.

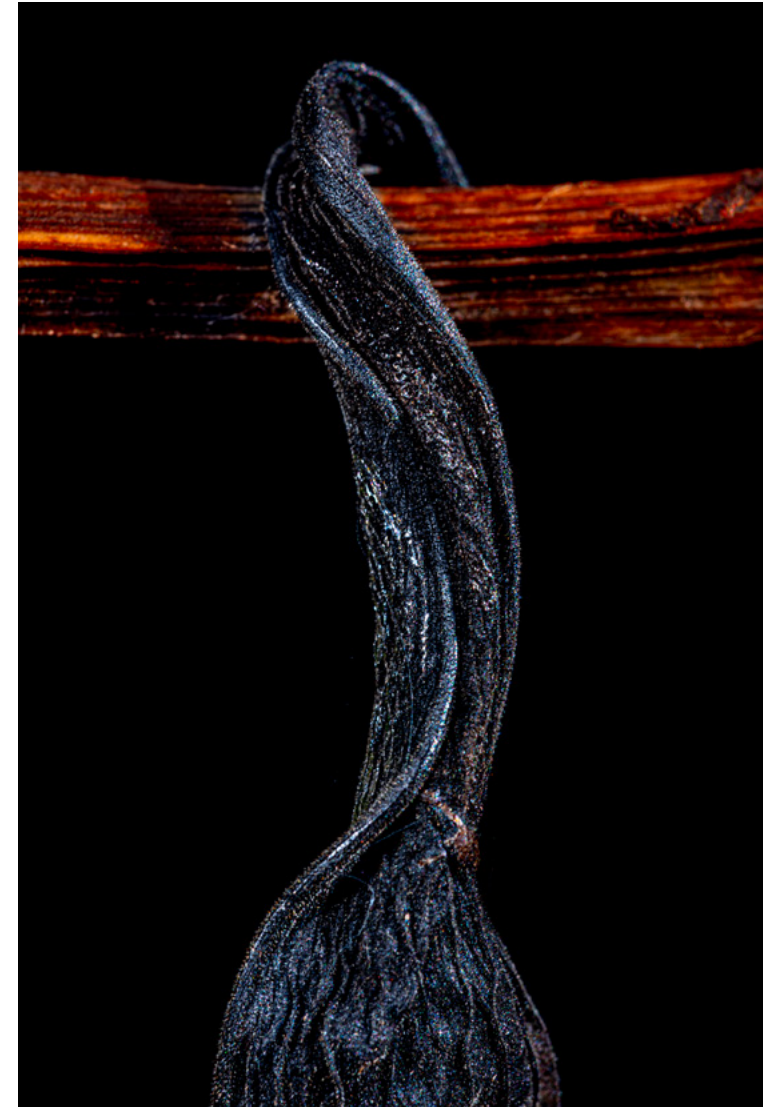

Detail

Van de daaropvolgende serie fotoboeken *De bloei voorbij* kwam in november 2023 het derde deel uit. Hierin lijkt het hele oeuvre van Broekhuis samen te komen in een verzameling detailfoto's van tuinplanten en een enkel diertje. Dat klinkt eenvoudiger dan het zich laat opschrijven. Een tak met een kers, een spruit uit een aardappel, een zaaddoos van een plant en voilà: nog steeds niks beschreven dat nieuwsgierig maakt.

Een grote verzameling gevonden tuinleven, snoeiafval, afgebroken takken, verrot blad. Dingen waar je normaliter achteloos overheen banjert, promoveert Broekhuis pagina na pagina tot hoofdrolspelers in theaterse scènes waar de schoonheid vanaf spat. De wereld zoals we die gewend zijn te zien, vervangt hij door het kleine en het ongeziene. Zo openbaart zich een nieuwe realiteit waarin je als kijker kunt ronddwalen en uiteindelijk gevangen raakt in een wonderlijke en sprookjesachtige kijkdoos. Het is alsof je door een vergrootglas over Broekhuis' schouder meekijkt.

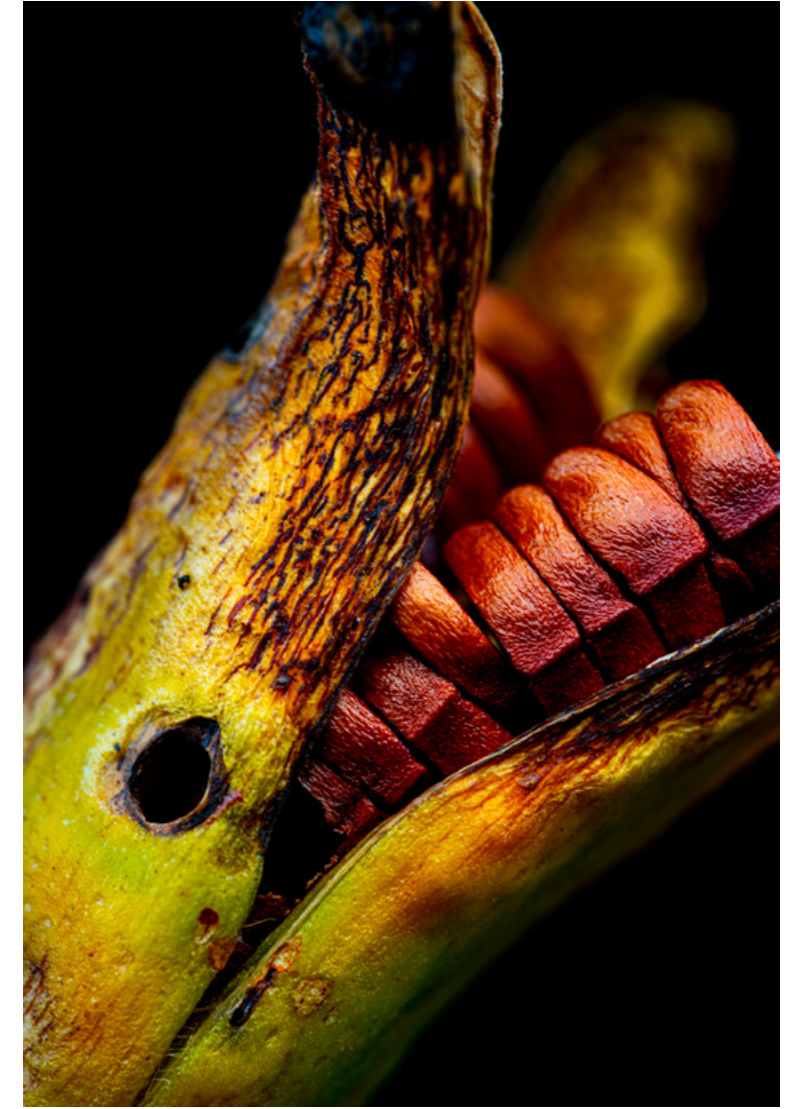
Een enkele keer wordt de reeks foto's onderbroken door korte essays van Pauline Broekema, Auke Hulst en Herman Sandman, met fraaie bespiegelingen op het gefotografeerde. De houdgreep van het beeld wordt even onderbroken om de kijker op adem te laten komen.

Dieren, hekken, huizen, koppen

Broekhuis componeert zijn beelden strak en dwingend. De objecten hebben verzadigde kleuren en zijn geïsoleerd geplaatst in de verder gitzwarte achtergrond, schijnbaar opgediept uit het niets met steeds wisselend daglicht als lichtbron. Ze doen ons nadenken over kracht, verval, weemoed, verlangen, leven en dood.

We gaan zelfs dingen zien die er niet zijn. Poppetjes, misschien zelfs mensen. Dieren, hekken, huizen, koppen. Figuratie ontstaat in het hoofd van de kijker, bij gebrek aan begrip voor het sublieme van de natuur zelf. We zijn als kijker maar moeizaam in staat een close-up van een blad op een foto te zien als een blad. Het onbekende beeld moet verklaard worden en daarom zien we er meteen een landkaart in.

Daar kan de fotograaf niets aan doen. Misschien nodigt de fotograaf hier de kijker uit om de ratio eens los te laten en mee te gaan op deze verwonderingsreis naar het dichtbij.

Ton Broekhuis heeft zichzelf in dit fotoboek overtroffen. Hij neemt de kijker niet slechts aan de hand als beschouwer van de wereld, maar dwingt die zijn vertrouwde blik op de wereld te vergeten en te herijken. Dit om de kijker werkelijk te leren kijken en vooral: te zien wat er voorheen niet leek te zijn. •

Ton Broekhuis, De bloei voorbij: Ons hof 3. Vormgeving: Dirk de Jong, €45,50. Verkrijgbaar bij boekhandel Godert Walter of te bestellen via tonbroekhuis.nl. Op pagina 48 lees je hoe je dit boek gratis in je bezit kunt krijgen.

Freya Zandstra – Schrijver, tuinder en begeleider van lokale voedselgemeenschappen

Celebritybonen

Henk Zuidema uit Jistrum mag zich ‘bonen-dealer of the stars’ noemen. Tot wel 45 verschillende soorten bonen verkoopt Zuidema op de markt in Leeuwarden en via waldfarming.nl. Ook tv-kok Yvette van Boven kookt geregeld met bonen die alleen Zuidema weet te leveren. Prachtige bonen zoals de Groningse Marianne-capucijner, de Drentse kievitsboon en een hele trits Friese specialiteiten. Gebakken wortelgroenten als knolselderij, pastinaak, wortel en biet laten zich lekker combineren met een bonendip. Week daarvoor 250 gram bonen (welke je maar hebt) een nacht, spoel ze af en kook ze in ruim water gaar - reken maar op een klein uur. Laat intussen 5 tenen knoflook in hun velletje zachtjes smoren in 100 ml olijfolie met takjes tijm en rozemarijn en een kleine rode peper. Giet de bonen af. Houd een handje gare bonen apart en roer daar wat van de knoflookolie door. Maal in een keukenmachine de olie, gepelde knoflookjes, enkele blaadjes rozemarijn en tijm en een stukje rode peper samen met 1 el mosterd en 2 el citroensap glad. Voeg de gare bonen toe, maal tot een gladde dip en breng op smaak. Serveer op een plat bord en garneer met de hele bonen, olie en wat pepersnippers. Heull lekker!

Robin Kramer – Landschapsantropoloog

Groene wijkwandeling

In de Groninger stadswijk Lewenborg ligt een bijzondere wandeling verborgen. Wie op zoek is naar groen kan in deze wijk terecht in de in 1973 aangelegde ‘LeRoy-gebieden’. Tijdens de wandeling kom je ongebruikelijke stapels

stenen tegen. Bewoners, bezoekers en vrijwilligers bouwden er samen aan. Tuinarchitect Louis Le Roy, bekend van de Ekokathedraal in Mildam, wist destijds een groene strook veilig te stellen tot honderd jaar na de aanleg (we zijn inmiddels net over de helft). De stichting Le Roy is druk in de weer om het gebied te onderhouden, natuurlijk in de geest van Louis zelf: zonder alles uit te denken en met ruimte voor spontane groei.

Tim Willems-Kruize – Stedenbouwkundige

Bouw anders

De woningbouwopgave in Nederland is fors. Hoe kun je ervoor zorgen dat woningbouw een positieve bijdrage levert aan de leefomgeving en de maatschappelijke uitdagingen? In de manifestatie *Bouw anders* ging de gemeente Groningen in samenwerking met Platform GRAS op zoek naar antwoorden. De oogst van de manifestatie is gebundeld in het gelijknamige boek. Dit snoepje met schitterende illustraties van Megan de Vos is een regelrechte aanrader voor iedereen die aan

© Megan de Vos

de slag gaat met de woningbouwopgave, of geïnspireerd wil worden door hoogwaardige architectuur en ontwerpvoorstellen voor de openbare ruimte.

Bouw anders, Peter Michiel Schaap (red), GRAS, €29,95

Mans Schepers – Archeoloog en landschaps-historicus

Noord-Holland in het 1e millennium

In december vorig jaar verscheen een synthetiserende publicatie over de archeologie van Noord-Holland in het 1e millennium. Onder redactie van Johan Nicolay en Rob van Eerden wordt hierin uitgebreid aandacht besteed aan het vondstmateriaal en de sporen, zoals aardewerk, sieraden, en huisplattegronden. Tegelijkertijd is er ook ruim aandacht voor wat er op basis van al het bij elkaar geraapte onderzoek gezegd kan worden over, onder

Tijd voor een leuk uitje, op zoek naar een nieuw boek of zin om je blikveld te verbreden? Nb-redacteurs tippen je in deze rubriek over hun favorieten.

andere, politieke netwerken, omgang met de doden en de kerstening van West-Frisia. Het werk is ook bijzonder nuttig voor wie zich bezighoudt met de vroege geschiedenis van Fryslân en Groningen. Voor wie minder academische ambities heeft, is het een prachtig en rijk geïllustreerd boek. Het is in beperkte oplage verschenen en alleen te koop of te bestellen bij archeologiemuseum Huis van Hilde. Het boek is ook integraal online te bekijken op de website van Huis van Hilde.

Noord-Holland in het 1e millennium, Johan Nicolay & Rob van Eerden (red), BLKVLD Uitgevers

Mark Sekuur – Sociaal-ruimtelijk adviseur en hogeschooldocent

Hoe ziet Nederland er over honderd jaar uit?

Eén ding is zeker, de ruimtelijke en tegelijkertijd sociale opgave in onze delta is complex en divers. Denk aan de impact van klimaatverandering, de noodzakelijke landbouwtransitie en de ruimtelijke gevolgen van de energietransitie. Maar ook: hoe houden we

© Semâ Bekirović

onze steden leefbaar? Decennialang was Nederland de bakermat van innovatieve stedenbouwkundigen en planners. In de tentoonstelling *Nederland op de tekentafel. 100 jaar toekomstideeën* krijgt de bezoeker inzicht in dit rijke verleden. Er wordt ook vooruit gekeken, met onder andere prikkelende toekomstverbeeldingen. Het Nieuwe Instituut biedt met deze tentoonstelling de hoognodige inspiratie.

Nederland op de tekentafel. 100 jaar toekomstideeën. Het Nieuwe Instituut Rotterdam. Nog te zien tot 2 juni 2024.

André Dodde – Historicus

Semâ Bekirović in het Fries Museum

Op 28 april opent in het Fries Museum de tentoonstelling met recent en ouder werk van beeldend kunstenaar Semâ Bekirović.

Bijzonder is dat Bekirović graag natuurlijke krachten laat bepalen hoe haar werk vorm krijgt. Een onderdeel van de tentoonstelling is *Reading by Osmosis*, dat bestaat uit objecten die zijn gemaakt door niet-menselijke kunstenaars zoals de wind, kraaien, vuur, regen en mossen. Behalve aannames over wanneer iets kunst is, stelt Bekirović ook haar auteurschap als kunstenaar ter discussie. Voor deze tentoonstelling vroeg ze mensen hun eigen door de natuur veranderde objecten aan te leveren.

Solotentoonstelling Semâ Bekirović, van 28 april 2024 tot 13 april 2025. Fries Museum Leeuwarden

Tjessie Riemersma – Schrijver en filosoof

Groen marxisme

Traditioneel marxisme staat niet bekend als een groene beweging. Het bekende verhaal over de tegenstelling tussen rood en groen gaat als volgt: marxisten willen de productiemiddelen publiek eigendom maken, om daarbij de productie wel flink op te schroeven zodat iedere arbeider goed kan leven; de milieubeweging wil daarentegen materiële krimp om de aarde te ontzien, maar dreigt daarbij mensen nog verder de armoede in te duwen. In *Systeembreuk* zoekt de Japanse filosoof Kohei Saito een tussenweg door opnieuw in het werk van Karl Marx te duiken. Saito laat overtuigend zien dat Marx richting het einde van zijn leven zijn ideeën probeerde te verzoenen met het besef dat kapitalistische productie de aarde opgebruikt. Volgens Saito vinden we in de latere werken van Marx juist het begin van een nieuw ‘eco-socialisme’ en een antwoord op de mythe van de groene groei.

Systeembreuk: Een nieuwe visie op kapitaal, natuur en maatschappij als antwoord op de klimaatcrisis, Kohei Saito, de Arbeiderspers, €26,99

‘Noorderlingen zijn toeschietelijk, vriendelijk en degelijk’

‘Ik heb de grootste uitdaging wel gehad. Misschien moest ik eens stoppen.’ Dat was de gedachte van Andreas Voss (63) toen de covid-pandemie over zijn hoogtepunt heen was. De arts-microbioloog en hoogleraar infectiepreventie aan de Radboud Universiteit in Nijmegen zat in het Outbreak Management Team en werd een bekend tv-gezicht. Maar net toen hij overwoog het kalmer aan te doen, werd hem eind 2021 de baan als hoofd medische microbiologie in het UMCG in Groningen aangeboden. Voss veranderde van gedachten. ‘Ik vond mezelf toch nog wat jong om drie keer per week golf te spelen.’ In mei 2022 begon hij in Groningen. Zijn missie is de afdeling medische microbiologie een oppepper te geven. ‘Covid heeft dingen echt ontregeld. Te lang zijn besluiten uitgesteld en zijn er geen knopen doorgehakt. Daar probeer ik nu werk van te maken.’ Ook legt hij het accent op meer fysieke interactie tussen collega’s, in plaats van online werken of thuiswerken. ‘Zelf krijg ik de mooiste ideeën als ik anderen in de ogen kan kijken. Ik verkondig dat ook steeds als ik collega’s via een scherm met elkaar zie praten, in plaats van dat ze

even naar elkaar toelopen.’ Vier dagen in de week is hij in Groningen. De vaste dinsdagavond in Nijmegen met de mannen van zijn serviceclub Round Table moet hij helaas missen nu. Een parttime noorderling. Van Nijmegen naar Groningen ver? Helemaal niet. ‘Het is maar 2 uur en 17 minuten met de auto, als je op het juiste moment rijdt.’ Het trainen heeft hij helaas opgegeven. Te oncomfortabel. Die eeuwige vervangende bussen tussen Zwolle en Meppel, of op een halletje naar een perron een heel stuk verderop voor de aansluiting in Zwolle. ‘Voor de NS gaat er blijkaar niets boven Zwolle. Je zou toch verwachten dat ze bij zo’n belangrijke verbinding als Zwolle-Groningen de treinen tegenover elkaar op hetzelfde perron zetten.’

De voorgenomen datum waarop hij in Groningen het roer wil overgeven aan een fris afdelingshoofd houdt hij voor zich, vertelt hij thuis in Stad. Zijn schipperswoning in de Noorderplantsoenbuurt is ingericht met huisraad uit de kringloop en de allereerste eethoek van Voss en zijn vrouw. Hier kan hij eindelijk ook zijn abstracte kunst ophangen waar de meningen thuis in Nijmegen over verdeeld zijn.

Waargebeurdeverhalenschrijver Ellis Ellenbroek onderzoekt hoe het nieuwkomers in het Noorden vergaat.

Ondanks de tijdelijkheid van het noordelijke leven heeft Voss het schippershuisje gekocht. Misschien is het Duitse gründlichkeit, zo’n koophuis. Die speelde ook toen hij voor de liefde naar Nederland kwam, in 1994. Hij leerde Nederlands bij de nonnen in Vught en gaf zijn Duitse nationaliteit op voor een Nederlands paspoort. ‘In het land waar ik woon, wil ik meedoen en bijvoorbeeld kunnen stemmen.’

In Groningen pikte hij al diverse stadsrondleidingen mee, vast programma-onderdeel bij internationale gasten op het werk. Het maakte dat hij zelf als gids kon optreden voor zijn broers en zussen. Op een bootje ging de familie door de Groningse diepen. ‘Ik was hier net vijf minuten of ik was al lid van de burenaapp’, vertelt hij. ‘Het was een zonnige dag, veel mensen waren op straat. Ze zeiden: “O, u bent waarschijnlijk de nieuwe buurman.”’ Een buurman repareerde op eigen initiatief een gebrek aan Voss’ voorgevel. Weer andere burena boden spontaan parkeeruren aan toen zijn kinderen kwamen. Zijn jongste dochter is zo enthousiast over Groningen, dat ze overweegt er haar master rechten te gaan doen. ‘Ik heb weleens gehoord dat de noorderling terughoudend is, ik zie dat niet’, zegt Voss. ‘De Groningers, Friezen en Drenten die ik heb ontmoet zijn toeschietelijk, vriendelijk en degelijk. Ze werken niet de hele dag met hun ellebogen. Ze willen samen iets bereiken. Ze horen echt bij de leukste mensen die ik ben tegengekomen. Ik noemde mij altijd een echte zuiderling, maar misschien ben ik in mijn hart een noorderling.’ •

Andreas Vos

Geboren 14 februari 1961 in Warstein, Duitsland
Is hoogleraar infectiepreventie en afdelingshoofd medische microbiologie en infectiepreventie binnen het UMCG
Noorderling sinds mei 2022 (parttime)
Komt uit Berg en Dal, bij Nijmegen
Woonst in Groningen (door de week)
Status gehuwd met Angela (1967); kinderen Timothy (1994), Allegra (1996), Dennis (1998), Gregory (2000), Francesca (2001)

Geef Noorderbreedte cadeau en ontvang het nieuwe boek van fotograaf Ton Broekhuis

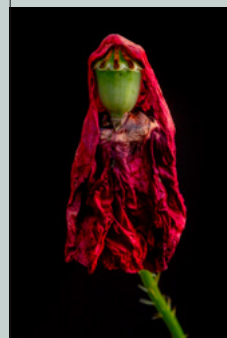
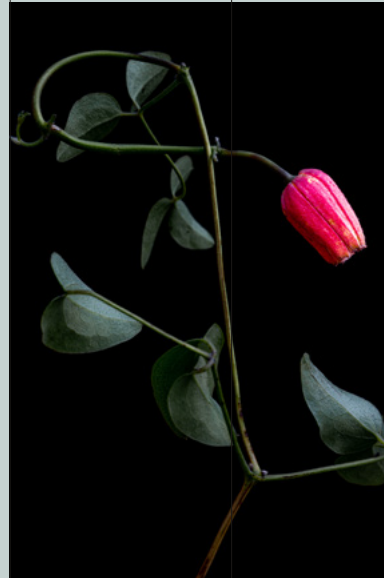
Vanaf pagina 38 bespreekt beeldredacteur Reyer Boxem *De bloei voorbij: Ons hof 3*, het nieuwe boek van fotograaf Ton Broekhuis. Wie nu Noorderbreedte cadeau geeft, ontvangt dit bijzondere fotoboek.

Broekhuis was lange tijd bij het tijdschrift betrokken en ontwikkelde de blauwdruk voor de typische Noorderbreedte-beeldtaal. Ook was hij lange tijd directeur van fotomanifestatie Noorderlicht. Volgens Reyer Boxem dwingt *De bloei voorbij: Ons hof 3* de kijker om 'zijn vertrouwde blik op de wereld te vergeten'. De beelden 'doen ons nadenken over kracht, verval, weemoed, verlangen, leven en dood'. Grote thema's, schitterend in beeld gebracht.

Een jaarabonnement Noorderbreedte kost slechts € 57,50. Maak een vriend, kennis of collega blij met Noorderbreedte en ontvang *De bloei voorbij: Ons hof 3* met een winkelwaarde van € 45,50.

Scan de qr-code of ga naar noorderbreedte.nl/doemee

Hier kun je je ook opgeven voor een regulier abonnement of voor het speciale studentenabonnement van slechts € 25.

Een jaarabonnement Noorderbreedte is een bijzonder cadeau. De ontvanger krijgt vier zorgvuldig geschreven en vormgegeven uitgaven en jij steunt onafhankelijke kwaliteitsjournalistiek over het Noorden. Noorderbreedte kan namelijk onafhankelijk blijven dankzij haar abonnees.

Nb

Sluit je aan bij Noorderbreedte Onafhankelijke journalistiek over het Noorden

Word jij ook gedreven door liefde voor het Noorden? Met onafhankelijke journalistieke publicaties op de website en in tijdschrift Noorderbreedte inspireren we tot zorgvuldige omgang met onze leefomgeving. Tips en suggesties voor bijdragen kun je sturen naar redactie@noorderbreedte.nl.

Stichting Noorderbreedte bestaat dankzij abonnees en donateurs. Abonneer je of doneer via noorderbreedte.nl. Abonnees ontvangen jaarlijks alle uitgaven van Noorderbreedte en hebben toegang tot online premium content waaronder het uitgebreide archief voor € 57,50.

Bestuur

Willem Smink, voorzitter
David Inden, penningmeester
Sandra van Assen, secretaris
Karin Hazewinkel, Hendrik Oosterveld en Klaas Sietse Spoelstra
stichting@noorderbreedte.nl

Kantoor en adres

Akkerstraat 99A, 9717 KZ Groningen

Los nummer kopen? Verhuis je of heb je andere ledenzaken te melden? Je kunt daarvoor terecht op noorderbreedte.nl onder 'tijdschrift' en de subtitel 'mijn abonnement'. Of ga naar aboland.nl om contact op te nemen met onze abonneeservice, Abonnementenland.

De volgende Noorderbreedte verschijnt op 14 juni 2024

noorderbreedte.nl
ISSN 0166-4948

Hoofdredacteur

André Dodde

Eindredacteur

Tjessa Riemersma

Webredacteur

Yara Meilink, Anne van Huffelen (interim)

Redactie

Kim van Dam, Robin Kramer, Merel Melief, Mans Schepers, Mark Sekuur, Lisa Timmerman, Leonie Wendker, Tim Willems-Kruize en Freya Zandstra

Medewerkers

Ineke Aarens, Ina Bos, Ellis Ellenbroek, Jesse Havinga, Eelke Lenstra, Ankie Lok, Sanne Meijer, Bert Nijmeijer en Herman Vogt

Beeldredacteur

Reyer Boxem

Beeld

Joblin Agteresch, Reyer Boxem, Ton Broekhuis, Harry Cock, Marieke Kijk in de Vegte, Maxime Riché en Susan Schuls

Grafisch ontwerp

Shootmedia

Font

Agipo – radimpesko.com
Sycro, Gaya - outofthedark.xyz

Lithografie en druk

Drukkerij Raddraaier, Amsterdam

Partners

Boekhandel Godert Walter, MVRDV, Estheticon, Gemeente Groningen, LAOS, Libau, MOOI Noord-Holland, Noorderlicht, Platform GRAS, Waddenacademie, Weusthuis en Partners en Peter de Ruyter landschapsarchitectuur

NOORDER

BREEDTE